

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 5 - Sayı | Issue: 10 - 2022 Ekim | 2022 October: 19-46.

**GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BOŞNAKLARDA ARAP DİLİ ÖĞRETİMİ: ÖNEMLİ
KURUMLAR, KAYNAKLAR VE TEMSİLCİLER**
Arabic Language Teaching Among Bosniaks from Past to Present: Important Institutions,
Resources and Representatives

Seyfettin HARUNİ

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
Sakarya, Türkiye
Assist. Prof., Sakarya University

seyfettinharuni@sakarya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7201-364X

DOI: 10.53336/rumeli.1171367

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 05 Eylül 2022 / 05 September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Eylül 2022 / 21 September 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Ekim 2022 / 31 October 2022

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Ekim / October

Atıf / Citation: Haruni, Seyfettin. "Geçmişten Günümüze Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi: Önemli Kurumlar, Kaynaklar ve Temsilciler". Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi 10 (Ekim 2022): 19-46.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Canakkale, 17020 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Geçmişten Günümüze Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi: Önemli Kurumlar, Kaynaklar ve Temsilciler

Öz:

Bosna topraklarında ve Boşnakların yoğun olarak yaşadığı, bugün ise Sırbistan sınırları içerisinde kalan Sancak bölgesinde Arap dili öğretimi, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren günümüze kadar çeşitli eğitim kurumları vasıtasıyla kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Osmanlı döneminde ilk olarak mektepler ve medreseler gibi dini eğitim kurumlarında okutulmaya başlanan Arapça, 19. yüzyılın sonunda bir dünya kültür ve medeniyet dili olarak düz liselere de girmeyi başarmıştır. Arapçanın Bosna Eyaleti'ndeki yüksek eğitim kurumlarında ve akademik düzeyde öğretimi ise Avusturya-Macaristan döneminde kurulan Şeriat Kadılık Okulu'yla başlamış ve 1977'den sonra açılmaya başlanan İlahiyat fakülteleriyle devam etmiştir. Osmanlı dönemi ve sonrasında Arap Dili ve Belagatı alanında önemli eserler telif eden Boşnaklar, bu sahada yetiştirdikleri meşhur isimlerle de tarihlerinin her dönemine damga vurmuşlardır. Bu makale Osmanlı'dan başlamak üzere özgün eğitim sistemi çerçevesinde öğretim metotları, kurumları ve önemli temsilcileriyle birlikte Arap dilinin Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki varlığını ve durumunu, beş asır boyunca göstermiş olduğu süreklilik çizgisini incelemek ve tanıtmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Arapça, Arap Dili Öğretimi, Boşnaklar, Medreseler, Bosna.

Arabic Language Teaching Among Bosniaks from Past to Present: Important Institutions, Resources and Representatives

Abstract:

The study of the Arabic language in Bosnia and Herzegovina and the Sandžak region, which is nowadays within the borders of the Republic of Serbia, from the second half of the 15th century until today it continues constantly throughout various educational institutions. The Arabic language, which during the Ottoman period was primarily studied in religious educational institutions such as schools (mektebs) and madrasas, at the end of the 19th century, as a world language of culture and civilization, it managed to enter secondary schools as well. The study of the Arabic language at higher education institutions and at the academic level in the Eyalet of Bosnia has begun with the Sharia Law School, which was founded in the Austro-Hungarian period, and continues with the theological faculties that were founded after 1977. Bosniaks, both with works in the field of Arabic language and rhetoric, during and after the Ottoman period, as well as with the famous names that were spawn in this field, left their mark in every period of their history. This article was written with the aim of examining and presenting the existence, five-century continuity and status of the study of the Arabic language in Bosnia and Herzegovina and the Sandzak region within the formal education system with its teaching methods, institutions and significant representatives, starting from Ottoman Empire until today.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Teaching of Arabic Language, Bosnians, madrasas, Bosna.

Giriş

14. asrın sonları ile 16. asrın başları arasındaki süreçte Balkan Yarımadası'nın büyük bir bölümü Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. 1396 ile 1483 yılları arasında Boşnakların anayurdu olan bugünkü Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi topraklarının tamamı Osmanlı tarafından fethedilmiştir.¹ Yerli halk İslam kültürü ve medeniyetiyle tanıştıktan sonra Müslüman nüfusun yoğun olduğu birçok merkezde mektepler ve Kur'an kursları açılmıştır. Saraybosna, Üsküp ve Belgrad gibi büyük şehirlerde, din eğitiminin yanı sıra doğu dilleri, İslâm hukuku, felsefe, matematik ve geometri gibi derslerin de okutulduğu dönemin meşhur medreseleri de kurulmuştur.²

Boşnaklarda Arapçanın sistematik bir şekilde tahsil edilmesi, medreseler ve benzeri ilmi kurumlarla başlamıştır. Kaynaklara bakıldığında Bosna topraklarında ilk medresenin 1505-1512³ yılları arasında Firûz Bey tarafından Saraybosna'da yaptırılan medrese olduğu görülmektedir. Bu husus muhtelif ilmi müesseselerde okutulan Arapçanın söz konusu topraklardaki varlığının beş asrı aşkın bir tarihi geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Kozmopolit ve çok dilli bir yapıya sahip olan Osmanlı coğrafyası içinde Arapça, İslâmî ilimlerin tedrisinde ilim dili olarak kabul görmüştür.

20. yüzyılın başlarına kadar Boşnaklar Arapça dilbilgisi ve Arap edebiyatını genellikle Osmanlı medreselerinde okutulmuş Arapça kitaplardan tahsil etmiştir. Ancak, Avusturya-Macaristan işgali döneminde Avrupa'da faaliyet gösteren ilim ve kültür merkezleriyle kurulan temaslar neticesinde, ilmi muhitler içerisinde medreselerin uyguladığı Arapça eğitim usulü giderek artan eleştirilere maruz kalmıştır. Özellikle ana dilde Arapça öğretimi üzerinde durulduğu bu dönemden sonra, Boşnakça yazılmış ilk gramer, aruz ve edebiyat kitaplarıyla Arap dili öğretimi yeni bir boyut kazanmıştır. Klasik dönemde olduğu gibi modern dönemde de Boşnaklar, ilim adamları, dilbilimcileri, filologları ve onların ortaya koymuş olduğu eserleriyle Arap dili alanında önemli bir yer edinmişlerdir.

Medreselerde okutulan ilimler, *el-'ulûmu'l-âliye* (araç ilimleri) ve *el-'ulûmu'l-âliye* (*yüksek/maksûd ilimler*) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Derslerde okutulan eserlerin çoğunluğunun Arapça olması nedeniyle de araç ilmi olarak Arap dili her daim okutulacak ilimlerin başında gelmiştir. Bu makalede İslam âleminin tüm topraklarında olduğu gibi başta Bosna-Hersek ve Sancak olmak üzere Balkanlar'da da İslam ve ilim medeniyeti kapısının anahtarı kabul edilen Arapçanın dün ve bugün kısa tanıtım ve analizlerle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

İncelememize geçmeden önce burada konumuza ilişkin akademik çalışmalara kısaca değinmek yerinde olacaktır. Balkan ülkelerinde Osmanlı'dan günümüze Arapça öğretimi konu alan müstakil bir çalışma olmamakla beraber, çeşitli kitaplarda ve dergilerde konuyla ilgili bazı ayrıntılara ulaşmak mümkündür. Bu anlamda Bosnalı Yusuf Ramiç'in "Obzorja arapsko-islamske književnosti (Arap-İslam Edebiyatının Ufukları)⁴ adlı kitabı zikre değerlidir. Ülkemizde ise Ayşe Zişan Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi:*

¹ Üsküp fethi ile beraber (1392) Osmanlı ordularının Sancak (Raşka) bölgesine doğru ilerlemesinin yolu açılmış oldu. 1396'lı yıllarda Raşka bölgesindeki Jeleç, Zvečan ve Gluhaviça'nın Osmanlıların kontrolünde olduğu tahmin edilmektedir. Bu hususta geniş bilgi için bk. Muhammed Aruçi, "Sancak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 38/100; Murat Akgündüz, "Osmanlı İdare Döneminde Bosna-Hersek", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), 113.

² Jusuf Ramić, *Obzorja arapsko-islamske književnosti* (Sarajevo: el-Kalem, 1999), 203.

³ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne* (Sarajevo: el-Kalem, 1999), 95; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave* (Mostar: Islamski kulturni centar, 1999), 157-160.

⁴ Jusuf Ramić, *Obzorja arapsko-islamske književnosti* (Sarajevo: el-Kalem, 1999).

*Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna 1878-1918*⁵ adlı kitabında Avusturya-Macaristan dönemi din eğitimi genel hatlarıyla ele almaktadır. Avusturya-Macaristan dönemine ait arşiv belgelerine ulaşmış olması bakımından özellikle Arapça ders müfredatları noktasında Furat'ın kitabı ufuk açıcudur. Burada Ramiç ile Furat'ın Avusturya-Macaristan dönemine ait ders müfredatlarıyla ilgili verdikleri bilgilerin örtüşmediğini tespit ettiğimizi de belirtmekte fayda vardır. Osmanlı'dan günümüze Boşnaklarda Arapça öğretimi özelinde ülkemizde yapılan tek çalışma ise Sancaklı Nesip Pepiç'in, *Osmanlı Döneminden Günümüze Kadar Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*⁶ başlıklı yüksek lisans tezidir. Oldukça kapsamlı olan bu çalışma Boşnaklarda Arapça öğretimi hakkında önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Şunu da ifade etmek gerekir ki, tezinde ana kaynak olarak Ramiç'in kitabını kullanan Pepiç'in çalışmasında da yukarıdaki sebepten ötürü kaynaklar, temsilciler ve müfredatlar noktasında bazı kısımların eksik kaldığını görmekteyiz. Bu açıdan çalışmamız bir sentez çalışması olması bakımından önem arz etmektedir.

Çeşitli siyasi, sosyal ve kültürel olay ve faaliyetler ve bunların ilmî ve kültürel manada toplumda meydana getirdiği köklü değişiklikler göz önüne alındığında, Boşnaklarda Arapça öğretiminin aşamaları kronolojik olarak beş dönemde incelenebilir:

1. Osmanlı Dönemi [15. y.y. - 19., 20. y.y.]
2. Avusturya-Macaristan İşgali Dönemi [1878-1918]
3. İki Dünya Savaşı Arası Dönem [1918-1941]
4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönem [1945-1995]
5. Bosna Savaşı Sonrası Dönem [1995 ve sonrası]

1. Osmanlı Döneminde Boşnaklarda Arapça Öğretimi

Bosna-Hersek topraklarının Osmanlı tarafından fethi sırasında Boşnaklar arasında kullanımda olan dil Boşnakça iken (*Bosanski*), yazı olarak bugün daha çok *Bosançitsa* (*Bosančica*)⁷ diye adlandırılan ve Kiril alfabesine benzemekle beraber tarihi ve şekli yönünden Orta Çağ Bosna'sına özgü, otantik bir yazı tipi kabul edilen bir alfabe mevcuttu.⁸ 17. yüzyılda Bosna-Hersek topraklarını gezen meşhur seyyah Evliya Çelebi, Boşnakçadan "Boşnak ve Hırvat milletlerinin dili" olarak bahsetmiş ve devamında Boşnaklar hakkında "Dilleri gibi kendileri de temiz ve kadirşinas insanlardır. Dilleri Latinceye benzer." demiştir.⁹ Fetihden sonra İslâmiyeti kucaklayan Boşnaklar, civar Hıristiyan halklar tarafından ilk başlarda dinlerinden ötürü her ne kadar Türk olarak adlandırılmış olsalar da fetihden yaklaşık yüz yıl

⁵ Ayşe Zişan Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi: Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna 1878-1918* (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2013).

⁶ Nesip Pepiç, *Osmanlı Döneminden Günümüze Kadar Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁷ Kiril alfabesinin Bosna-Hersek orjinli bir tipi olan alfabadır. Bu yazı sistemi, Bosna bölgesi ve çevresinde (Dalmaçya ve Dubrovnik kesimleri) yaygın olarak kullanılmıştır. Eski Boşnakların kullanmış oldukları yazının adı aslında bugüne dek tartışma konusudur. Terim olarak bu yazı sistemi için özellikle Balkanlar'da birçok ad kullanılmıştır (Sırp, Hırvat veya Eski Bosna Kiril alfabesi vs.). *Bosančica* terimi en yaygın olanıdır. Bu terim Orta Çağ döneminden gelmeyip Hırvat bilim insanı Çiro Truhelka (1865 - 1942) tarafından sonradan ortaya konulmuştur. Bu hususta geniş bilgi için bk. Šefik Bešliagić, Stećci - kultura i umetnost, (Sarajevo: Veselin Masleša 1982), 423-424. *Bosančitsa* yazısına ait en eski kitabeler 10. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Bosna-Hersek'in Humats ilçesi yakınlarında bulunan meşhur *Humats Kitabesi* (10.-11. yüzyıl) ve Bosna Hükümdarı Ban Kulin' ait tüzük (12. yüzyıl) veya kanunnâme bunlardan bazılarıdır. Bu hususta geniş bilgi için bk. Wikipedia, "Humačka ploča" (Erişim 5 Mayıs 2022); Wikipedia, "Povelja Kulina bana" (Erişim 5 Mayıs 2022).

⁸ Bešliagić, *Stećci*, 423-424; Nurcan Boşdurmaz vd., "Osmanlı döneminden günümüze Saraybosna müslüman mezar taşları", *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2009), 58.

⁹ Orijinali: "Hakkâ ki lisânları ve kendüleri pâk ve kadir-şinâs âdemlerdir ve lisânları yine Latin lisânına yakındır". Bu hususta geniş bilgi için bk. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, nşr. Yüce Dağlı - Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 5/23.

sonrasına denk gelen 25 Mayıs 1568 tarihli bir evrakta, Hacı Memi, Yusuf, Ali, Kara Oruç, Hasan ve Ferhat adındaki altı kişilik bir tüccar grubunun kendilerini noter huzurunda özellikle “*Mossolmani di Bossina*” (Boşnak Müslümanlar) şeklinde yazdırmaları;¹⁰ diğer yandan Boşnaklarda Arap alfabesiyle Boşnakça yazılmış edebî türlerinin oluşturduğu *Alhamiyado Edebiyatı*'nın¹¹ ortaya çıkarmış olduğu ilk önemli ürünlerinden 1631 tarihli *Makbûl-i Ârif* (veya Potur Şahidi) adlı Boşnakça-Türkçe bir sözlüğün¹² olması,¹³ bu halkın kökenlerine ve dillerine olan bağlılığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Osmanlı hâkimiyeti altında Boşnakların Arap alfabesine ve Arapçaya gösterdikleri ilgi, her şeyden önce Arapçanın Kur'an'ın dili olmasıyla doğrudan alâkalıdır.

Osmanlı döneminde eğitim-öğretimin Türkçe yerine Arap dili ile gerçekleştiriliyor olması, uzun asırlar boyunca oluşmuş İslami bilgi sisteminin gerektirdiği, alternatifi olmayan bir tercihe bağlı olmuştur.¹⁴ Bununla birlikte Arapça, Boşnaklar dâhil Osmanlı toplumları içinde halkın anadili veyahut aydın sınıfın iletişim dili seviyesine hiçbir zaman yükselememiştir. Pratik iletişimi göz ardı eden ve yalnızca medreselerde çeşitli ilim dallarının derslerinde okutulan eserlerin okunup anlaşılmasını sağlayacak dil melekesini kazandırmayı hedefleyen bir Arapça öğretimi programı Osmanlı'ya has bir yapıdır. Bu yapıda Arapça bir milletin dili değil, İslâm kültürünün dilidir.¹⁵

Bosna topraklarında Arap dili, Osmanlı'nın Balkanlar'dan çekilmesine kadar faaliyet yürüten medreselerde ve Tanzimat'tan sonra açılmaya başlanan *rüşdiye*, *i'dâdî* ve *dârülmuallimîn* gibi eğitim kurumlarında tahsil edilmiştir.¹⁶ Bu eğitim kurumlarının tamamı, daha evvelinde Osmanlılar tarafından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan benzerlerinin veya aynılarının etkisinde teşekkül etmiştir. Osmanlılar da kuruluş dönemlerinde diğer İslâm ve Türk-İslâm devletlerinin çok zengin teşkilat ve müesseselerinden geniş ölçüde faydalanmışlardır. Büyük

¹⁰ Muhsin Rizvić, *Bosna i Bošnjaci – Jezik i Pismo* (Sarajevo: Preporod, 1996), 8; Ayrıca bk. Marko Šunjić, “*Mossolmani di Bossina*”, *Prilozi Instituta za istoriju* 22/23 (1967), 57-59.

¹¹ Osmanlı döneminde Boşnaklarda iki edebî akım veya gelenekten söz edilebilir. Bunlardan ilki ve daha etkili olanı Türkçe, Arapça ve Farsça dilleriyle özdeşleşmiştir. Şark edebiyatında öne çıkan nazım türlerinde olduğu gibi, Boşnak müelliflerce kaleme alınan ve özellikle hac seferlerini konu alan çeşitli seyahatnameler türlerinde de örneklerine rastladığımız bu akım yaklaşık üç yüz temsilcisiyle adını tarihe yazdırmıştır. Osmanlı dönemi Boşnak Edebiyatı akımlarının ikincisi ve nispeten daha zayıf olanı Endülüs edebiyatından esinlenerek “*Alhamiyado Edebiyatı*” şeklinde adlandırılan ve İslamiyet ve Türk tasavvuf geleneğinin etkisi altında teşekkül eden bir edebiyat türü oluşturmaktadır. Dinî ve didaktik bir özelliğe sahip olan ve kasîde, ilâhi, hikâye, arzuhal, mahzar gibi ilk edebî ürünleri 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bu akımın temel özelliklerinden biri Arap alfabesiyle Boşnakça (yerel) dilinde yazılmış veya yazdırılmış olmasıdır. Bu hususta geniş bilgi için bk. Ömer Aksoy, “Türk Kültürü Etkisinde Teşekkül Eden Bir Edebî Gelenek: Boşnak Alhamiyado Edebiyatı”, *TÜRÜK – Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 14 (2018), 184-197.

¹² Bu sözlük, dinî ve didaktik konularda şiirleriyle ön plana çıkan ve *Alhamiyado Edebiyatı*'nın en önemli temsilcilerinden biri kabul edilen Bosnalı Muhammed Hevâî Uskûfî tarafından 1631 yılında IV. Murat Han'a atfen kaleme alınmıştır. Aruz vezni ile yazılmış dizeler (mısralar) şeklinde öğüt ve veciz sözler bulunduran sözlük Anadolu sahasında kaleme alınan manzum sözlük geleneğinin devamı niteliğindedir. Balkanlar sahasında bilinen ve tespit edilen ilk ve tek Türkçe-Boşnakça manzum sözlüktür. Bu hususta geniş bilgi için bk. Sait Okumuş, “Muhammed Hevâî Üskûfî ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-i Ârif (Potur Şahidi)”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/4 (2009), 823-844.

¹³ Munib Maglajlić, “Skica za pregled bošnjačke književnosti”, *Znakovi Vremena: Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 3/7-8 (2000), 192-193.

¹⁴ Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 274.

¹⁵ Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi”, 274-275.

¹⁶ Nesip Peşiç, *Osmanlı Döneminden Günümüze Kadar Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 8.

Selçuklular gibi Anadolu Selçukluları da çeşitli şehirlerde bugünkü mahiyetiyle üniversite düzeyinde medreseler inşa etmişlerdir.¹⁷

Yüzyıllar boyunca teşekkül sürecinden geçmiş ve sağlam esaslar üzerine oturtulmuş bu ilmi gelenek sayesinde, Osmanlı'da eğitim ve öğretim özellikle Fatih döneminden sonra Balkanlar'da olduğu gibi imparatorluğun diğer tüm topraklarında da aynı sistem çizgisi üzerinde faaliyet yürütmüştür.¹⁸

Bosna topraklarında Arap dilinin serüveni medreselerin bir alt kademesini teşkil eden ve Arapça okuma ve yazmanın öğretildiği *mekteplerle*¹⁹ birlikte başlıyor olsa da dilbilgisi ve belagat ilimleriyle birlikte yabancı bir dil olarak Arapça sistemli bir şekilde orta ve yükseköğretimin verildiği *medreselerde*²⁰ tahsil edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan coğrafyasında açılan 665 medresenin 98'i Bosna-Hersek sınırları içerisinde faaliyet göstermiştir.²¹ Osmanlı döneminde Bosna Eyaleti'ni oluşturan yedi sancaktan biri olan Yenipazar Sancağı topraklarında ise Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde verdiği bilgilere göre on bir medrese bulunmaktaydı.²²

Bireysel öğretim modelinin yaygın olduğu medrese geleneğinde öğrenciler yaşlarına göre ayrı kategorilere veya sınıflara tayin edilmemiştir. Farklı yaştaki talebeler hocanın karşısında halkalar halinde oturtularak dersler takip edilmiştir.²³ Bir öğrenci derslerin muhtevasını iyice kavradıktan sonra bulunduğu halkadan bir üsttekine geçme imkânı bulmuştur. Bu "halka sistemi" gayretli ve çalışkan öğrencilere daha hızlı ve daha faal bir eğitim imkânını sunmuştur.²⁴

Günümüze ulaşan bir takım resmi evraklar, Anadolu'da olduğu gibi Bosna ve Sancak topraklarındaki medreselerde de Arapça öğretimi ile ilgili detaylı bilgiler vermemektedir. Âlet ilmi olarak okutulan Arapça, kütüphanelerde rastlanılan ve nispeten tafsilatlı bilgilere ulaşma imkânını sunan icâzetnâmelerde de fazlaca konu edinmemektedir. Medreseler tarihinde ilk resmi evrak olarak bilinen, Fatih'in hazırlattığı medreselerde eğitim-öğretimi düzenleyen

¹⁷ Sefa Yıldırım - Ümit Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (Nisan 2018), 603.

¹⁸ Enisa Gazija-Pajt, "Obrazovni sistemi i stepenovanje škola na području BiH za vrijeme osmanske uprave", *Glasnik Rijaseta İslamske zajednice u Bosni i Hercegovini* 3/4, (2009), 297.

¹⁹ Abbasiler devrinde "küttâb" adıyla anılan mektebe, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri sıbyân mektebi diyorlardı. Osmanlılar bu tip kurumlara "daru't-t'âlîm, daru'l-ilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mekteb, mekteb-i ibtidâiyye" gibi isimler de vermişlerdir. Mektepler, sayı bakımından Osmanlı hâkimiyeti boyunca Bosna-Hersek'te varlığını sürdüren eğitim kurumlarının başında gelmekteydi. Bosna topraklarında açılan mekteplerin sayısı bini aşkındır. Bu hususta geniş bilgi için bk. Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. (Sarajevo: Veselin Mesleša, 1983), 34.

²⁰ Medreseler Osmanlı yönetim anlayışının Bosna'ya yerleşmesinde de önemli rol oynamışlardır. Bosna-Hersek ve Sancak topraklarında ilk medresenin ne zaman ve tam olarak nerede kurulduğu net olmamakla birlikte ulaşılan kaynaklarda söz konusu topraklarda kurulan ilk medresenin Firüz Bey'in 1505-1512 yılları arasında Saraybosna'da kurduğu medrese olduğu zikredilmektedir. Onu sırasıyla 1520 yılında Saraybosna'da kurulan İshakoğlu Mehmet Bey Medresesi, 1528-1540 yılları arasında Yenipazar'da kurulan Sinan Çelebi Medresesi ve 1537'de Saraybosna'da kurulan meşhur Gazi Hüsrev Bey Medresesi takip etmektedir. Bu hususta geniş bilgi için bk. Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, 95; Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu*, 157-159-160; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teskilat - Tarih)* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 109.

²¹ Zafer Gölen, *Tanzîmat Döneminde Bosna-Hersek* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 203.

²² Pepiç, Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu, s. 16.

²³ Mustafa Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (2003), 156.

²⁴ Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu*, 153.

kanun-nâmede Arapça ilmi ve alt dallarına işaret edilmekle beraber, program ve amaçlar belirtilmemiştir.²⁵

Medrese öğretim sisteminde Arapça dersinin programını genellikle kitaplar belirlemiştir. Kitapların ihtiva ettiği konular, o dersin müfredat programını oluşturmuştur. Yine, derslerin konularını kitapların ibareleri belirlemiştir. Öğretimde ikinci önemli yeri ise *müderris* almıştır. Hocanın rolü, kitabın cümle yapısına hâkim olması, okunan ibareleri açıklayabilecek bilgi ve istidada sahip olması ve sorulan sorulara doyurucu cevap vermesinde öne çıkmıştır. Osmanlı medreselerinin öğretime ilk başlamaları devletin belirlediği plan-program ve amaçlara göre gelişmediği için, bu yapı her şeyden önce hocaların ilmi geleneği üzerine kurulmuştur. Arapça ilimleri de hocalardan usta çıracak ilişkisi içinde, yetiştikleri tarz üzerine icra edilmiştir.²⁶

Medreselerde Arapça dâhil İslami ilimlerin tümünün öğretiminde birden fazla öğretim metoduna başvurulmuştur. En öne çıkan yöntemler; *takrîr* (anlatma), *hıfz* (ezber), kavrama, *imlâ* (yazma-yazdırma), tekrar yapma, soru-cevap, *müzâkere* ve *münazara* (ilmî tartışma)'dır.²⁷ Arapça dersinde en yaygın öğrenim metodu olan ezberi, öğrenci olduğu kadar müderris de kullanmıştır. Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminde kullanılan eserler de ezber metoduna uygun ve onu kolaylaştıracak bir plana sahipti. Her ilim dalı genellikle üç aşamaya taksim edilmiştir. İlk aşamadaki kitaplar şematik bilgiler ihtiva ederken, ikinci ve üçüncü aşamada bilgi yoğunluğu artmaktadır. Eserlerdeki ibareler zamirlerin çok kullanıldığı cümlelerden oluşmakta ve az sözle çok şey anlatma amacını taşımaktadır.²⁸

Osmanlı medreselerinde okutulmuş Arapça ders kitapları genel olarak sarf, nahiv ve belâgat olmak üzere üç grupta ele alınabilir. Medreselerin müfredatında Arap edebiyatı, edebiyat tarihi ve aruz gibi derslere pek sık rastlanılmamaktadır.²⁹

Uygulanan eğitim-öğretim programı ve okutulan kitaplar açısından Bosna-Hersek ve Sancak topraklarında kurulan medreselerin Anadolu'daki medreselerden bir farkı yoktur. Dolayısıyla Anadolu'da olduğu gibi Bosna eyaletindeki medreselerde de kelime iştikakı ve fiil çekimleri konularının işlendiği sarf (morfoloji) dersinde okutulan kitaplar arasında en meşhur olanlar sırasıyla: *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî*, *Merah* ve *Şâfiye* şeklinde zikredilebilir. Cümle yapısı ve kuruluşu konularının anlatıldığı nahiv (sentaks) dersinde en yaygın okutulanlar ise *Avâmil*, *İzhâr* ve *Kâfiye'* dir. Ayrıca İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb* ve *Kavâidü'l-İ'râb* ve İbn Mu'tî'nin *ed-Dürretü'l-Elfiyye* adlı eserleriyle *Molla Câmi* adıyla ünlenen *Kâfiye* şerhi de bulunuyordu. Düzgün ve yerinde konuşma sanatının inceliklerini ele alan belâgat alanında okutulan başlıca kitaplar ise *Miftâhu'l-Ulûm*, *Telhîsu'l-Miftâh*, *el-Mutavvel 'ale't-Telhîs* ve *Muhtasaru'l-Me'ânî* dir.³⁰

Mezkûr eserlere ilâveten 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına kadar Bosna topraklarındaki medreselerde Arap dili öğretiminde en çok başvurulan kaynaklardan: *Makâmâtü'l-Harîrî*, *Muallakalar* ve şerhleri, *İbn Battuta Seyahâtnâmesi* ve sözlük olarak da

²⁵ Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi", 275; Ayrıca bk. Ali (Gelibolulu Mustafa): *Künhü'l-Ahbâr*, Es'ad Ef., No: 2162, varak 116b-118b.

²⁶ Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi", 280.

²⁷ Betül Can, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 14/44 (2010), s. 309.

²⁸ Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi", 282-283.

²⁹ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi (Amaç-Yapı-İşleyiş)* (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997), 396-397.

³⁰ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 34-35; Mansur Teyfur, "Bitlis Norşin Medresesinde Okutulan Arapça Ders Kitaplarının Tasnif ve Tahlili", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/2 (Aralık 2021), 5-9.

Fîrûzâbâdî'ye ait *el-Kâmûsu'l-Muhît* gibi eserler zikredilebilir. Bosna'daki medreselerde *Muhît*'in Türkçe tercümesi kullanıldığı da ayrıca belirtilmelidir.³¹

Anadolu'da olduğu gibi Bosna'daki medreselerde de Arapçaya ne kadar ihtimam gösterildiği ve medreselerin olmazsa olmaz dersleri arasında yer aldığını gösteren bazı vakıfnameler mevcuttur. Örneğin, Gazi Hüsrev Bey'in vakıfnamesinde Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde okutulacak dersler "*tefsîr, hadîs, ahkâm, usûl, me'ânî ve beyân, kelâm ve zamanın şartları gerektirdiği her disiplin*" şeklinde belirlenmiştir.³² Saraybosna Simzâde Medresesi'nde ise okutulacak dersler "*sarf ve nahiv, fıkıh, tefsîr ve hendese*" şeklinde düzenlenmiştir.³³ Akhisar Medresesi'nde belâgat dersinde *Miftâhul'-Ulûm* ve bu okulun müderrisi Hasan Kâfi Pruşçak'ın *Temhîsu't-Telhîs ve Şerhu Temhîsî't-Telhîs* adlı eserleri okutulmuştur.³⁴ Mostar Karagöz Bey Medresesi'nde ders verecek müderristen, fıkıh ve diğer aklî ilimlerin yanında bilhassa Arapçaya vâkıf olması istenmektedir.³⁵

Sarf, nahiv ve belâgat konularını merkeze alan Arapçanın yeterliliği, amaçları karşılayıp karşılamadığı noktasında, Tanzimat dönemine kadar müfredatları değiştirme veya yenilemeye yönelik yeni yapılanmalara veyahut zikre değer tartışmalara rastlanılmamakta, sadece işleyişte ıslahat çalışmalarına dair bazı fermanlar bulunmaktadır. Tanzimat sonrası açılan *rüşdiyeler*, *dârü'l-muallimîn* ve *i'dâdîler* gibi batı tarzı okullar, Osmanlı aydınına yeni metotlar ve öğretim usullerini göstererek Arapça öğretim sisteminin sorgulanmasına zemin hazırlamıştır.³⁶ İlk örneği 1847 yılında açılmış olan ve sonrasında yükseköğretime öğrenci hazırlayan birer orta öğretim kurumu olarak kabul edilen rüşdiye okullarındaki eğitim ve öğretim "*usûl-i cedîde*" yöntemlerine göre gerçekleştirilirdi.³⁷ Yeni müfredat ve öğretim yöntemleriyle beraber, klasik sistemde alışılmışın dışında öğrencilerin yerlere değil, sıralara oturması ve derslerin her talebeye ayrı olarak değil, sınıf öğrencilerinin kısımlara ayrılarak her kısma aynı anda ders gösterilmesiyle eğitim yapılırdı.³⁸

1851 yılında Bosna Vilâyetinde Tanzimat'ın uygulanmasının hemen ardından bölgedeki eğitim seviyesini yükseltmeye yönelik faaliyetlere başlanılmıştır. Bu amaca yönelik Bosna Vilâyeti'nin her bir kazasına (merkezine) medrese yerine o zamanlar sayısı artmaya başlayan rüşdiyelerin³⁹ açılmasına karar verilmiştir.⁴⁰ Rüşdiyeler Tanzimat öncesi medreseler gibi geleneksel eğitim sistemine değil, merkezî sisteme ve yazılı normlara bağlı olarak faaliyet yürüten okullardı.⁴¹ 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi, diğer Osmanlı eğitim kurumlarında olduğu gibi rüşdiyelerde de eğitim ve öğretimin niteliğini arttırmayı amaçlamış ve bunu gerçekleştirmek için eğitim programını yeniden düzenlemiştir. Yeni düzenleme ile rüşdiyelerde okutulacak dersler arasında Arapçadan, "*Tertîb-i cedîd üzere kavâid-i Arabiyye*"

³¹ Ramić, *Obzorja*, 210-211.

³² Omer Nakićević, *Arapsko-Islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka* (Sarajevo, Mostar, Prusac) (Sarajevo: Fakultet İslamskih nauka u Sarajevu, 1999), 102.

³³ Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu*, 181.

³⁴ Nakićević, *Arapsko-Islamske znanosti*, 107.

³⁵ Nakićević, *Arapsko-Islamske znanosti*, 106; Pepić, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 23.

³⁶ Hazer, "*Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*", 278-279.

³⁷ Cemil Öztürk, "*Rüşdiye*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/301.

³⁸ Hasan Soyupek, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 24.

³⁹ Zafer Gölen rüşdiyelerin bölgede açılmaya başlandığı 1851 yılından Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal ettiği 1878 yılına kadarki süreçte rüşdiyesi bulunan Yeni Pazar (Sancak bölgesi) dâhil olmak üzere otuz iki merkezden söz etmektedir. Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek*, 199, 226; Sancak'taki rüşdiyeler için ayrıca bk. Muhedin Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci* (Tutin: Centar za bošnjačke studije, 2010), 278-282.

⁴⁰ Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek*, 195.

⁴¹ Pepić, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 30.

şeklinde bahsedilmiştir.⁴² Bu programın en belirgin özelliği, Türkçe ders saatinin Arapçaya nazaran daha fazla oluşudur. Arapça ders saatinin düşmesinin asıl nedenini o dönemde başlayan Türkçülük hareketine bağlamak mümkündür. Diğer bir neden ise, Arapça ve Farsçanın egemen olduğu Osmanlıca dersinde de Arap gramerinin okutulmasıdır.⁴³ Türkçe'nin yanında yeni programla birlikte gelen "okulun bulunduğu bölgedeki halkın çoğunluğunun dili" dersinin⁴⁴ de (bu durumda Boşnakçanın) Bosna rüşdiyelerinde Arapçanın üstünlüğünü kırdığı düşünülebilir.

Anadolu'daki rüşdiye ve benzeri okullarda Arapça derslerinde başlarda *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd* gibi klasik eğitim sisteminin kitapları okutulmuşsa da, belli bir süre sonra *Emsile-i Cedide*, *Lisân-i Arabî*, *Temrinli ve İrâblı Lisân-i Arabî*, *Nahv-i Arabî*, *Sarf-ı Arabî*, *Mebâdî'u'l-Arabiyye* gibi Maarif Nezareti'nin '*tertîb-i cedîd*' üzere hazırlanmış olduğu kitaplar devreye girmiştir.⁴⁵

Bosna Hersek'teki batı tarzı okullarda okutulan Arapça kitaplar hakkında net bilgilere sahip olamamak da bahsi geçen yeni kitaplardan birçoğu 1890 yılından sonra yazıldığı ve basıldığı⁴⁶ göz önüne alınırsa, Osmanlı'nın 1878 yılında çekildiği Bosna-Hersek topraklarında okutulan kitaplar açısından klasik sistemin çok fazla değişime uğradığı söylenemez. Bu durum 1912'ye kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalan Sancak bölgesi için ise farklılık arz etmesi muhtemeldir.

Doğu Dillerinde Bosna-Hersek Müslümanlarının Edebiyatı adlı eserinde Hâzım Şabanoviç (1916-1971) Osmanlı döneminde Arapça gramer, Arap edebiyatı, beyân, arûz ilmi ve Arapçanın diğer alt dallarıyla meşgul olmuş ve bu alanlarda eser bırakmış çok sayıda Boşnak isimden söz etmektedir.⁴⁷ Bunlardan, gramerle ilgili telif ettiği *en-Nemliyye fi İzhârî'l-Kavâ'idi's-Sarfîyye ve'n-Nahviyye* adlı eserin tarihine göre 17. yüzyılda yaşadığı belirlenen Travnikli İsmail Abdülkamel,⁴⁸ Türkiye'de daha çok Sâdî Şîrâzî'nin *Gülistanına* yazdığı şerh ile bilinen fakat İbn Hâcib'e ait *eş-Şâfiye* ve *el-Kâfiye* gramer eserlerine de şerh yazmış olan Ahmed Sûdî Bosnevî (ö. 1599),⁴⁹ Türkiye'de *Bosnevî* künyesiyle daha çok tanınan ve tefsirin yanında özellikle Arap belagatı alanındaki şerh ve hâşiye türünde eserleriyle ön plana çıkan⁵⁰ Muhammed Musiç (Musa) Allamek (ö. 1636),⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki en meşhur âlimlerden kabul edilen ve birçok alanda eser telif etmiş olmakla birlikte Hâtib el-Kazvî'nin bir belagat kitabı olan *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserine yazdığı özet ve şerh kitaplarıyla Arap dili sahasında da adını duyuran Hasan Kâfi Pruşçak (Akhisârî) (ö. 1615),⁵² gramer ve belagatın yanı sıra aruz ilmi ile de meşgul olan Mostarlı Mahmud Dâmâd (ö. 1688),⁵³ dil ve edebiyat alanında gramer ve belagatın önemli eserlerine yazmış olduğu şerh ve haşiyelerle öne çıkan

⁴² Öztürk, "Rüşdiye", 35/302.

⁴³ Soyupek, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 25.

⁴⁴ Öztürk, "Rüşdiye", 35/302.

⁴⁵ Soyupek, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 36-42.

⁴⁶ Rüşdiyelerin kurulmasından hemen önce Mirlivâ İbrahim Hüseyin Rüşdü'nün (ö.1882) 1846 basım tarihli *Emsile-i Cedide* gibi yeni usulle yazılan daha eski kitaplar da vardır.

⁴⁷ Hazim Şabanoviç, *Književnost Muslimana Bih na Orijentalnim Jezicima* (Sarajevo: Svjetlost, 1973).

⁴⁸ Omer Mušić, "En-Nemliyye fi izhari'l-qawa'idi-s-sarfîyye ve-n-nahviyye", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6-7 (1958), 39.

⁴⁹ Muhammed Aruçi, "Sûdî Bosnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/466.

⁵⁰ Hâsiye 'Alâ Şerhi Mulâ Câmî 'Ale'l-Kâfiye; Hâsiye 'Alâ Şerhi's-Şerîf el-Cürçânî 'Alâ Miftâhi'l-'Ulûm; el-İ'tirâdâtü 'Ale'l-'sâm (haşiye).

⁵¹ Bekir Sadak, "Bosnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/306.

⁵² Muhammed Aruçi, "Hasan Kâfi Akhisârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/326-329; Zuhdija Adilović, *Hasan Kafija Pruşçak i njegovo djelo* (Zenica: Islamska pedagoška akademija, 2004), 17.

⁵³ Şabanoviç, *Književnost Muslimana Bih*, 370-372.

ve memleketinde Şeyh Yuyo (ö. 1707) lakabıyla da tanınan Mustafa Eyuboviç (Eyyûbizâde Mustafa),⁵⁴ Arapça alanında şerh eserlerinin yanı sıra “*Tabîbu’l-Mubtedî’în*” (Yeni başlayanların doktoru/dermanı) gibi orijinal eserler de telif etmiş olan Foyniçalı Muhammed b. Yusuf – Çelebi (ö. 1770)⁵⁵ gibi isimler zikredilebilir.

2. Avusturya-Macaristan İşgali Dönemi (1878-1918)

1877-1878 yılları arasında meydana gelen Osmanlı-Rus Savaş’ında Ruslar galibiyet elde edince, Balkanlar’da Rus nüfuzu iyice artmaya başlamıştı. Durumdan endişe duymaya başlayan İngiltere ve Avusturya-Macaristan’ın artan itirazları Berlin’de yeni bir kongrenin toplanmasına sebep olmuştu. Temmuz 1878 yılında kongrede imzalanan Berlin Antlaşması’nın 25. maddesine göre Bosna-Hersek, Osmanlı Sultanının hükümlerine haklarının korunması şartıyla, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na bırakılmış⁵⁶ ve Osmanlı’nın Bosna-Hersek üzerindeki hâkimiyeti sadece görünürde kalmıştır.⁵⁷

Ülkeyi daha kolay istismar etmek ve merkeze daha bağımlı hale getirmek gayesiyle, Avusturya-Macaristan hükümetinin Bosna-Hersek’te Müslüman nüfusunun yoğun yaşadığı bölgelerdeki eğitim ve genel kültür alanlarına yönelik yatırımı ve ilgisi oldukça düşük seviyede olmuştur.⁵⁸

Devlet politikalarının önünde medreseleri ve rüşdiyeleri büyük bir engel olarak görmeyen, hatta onları önemsiz ve çağ dışı okullar olarak gören Avusturya-Macaristan hükümeti, işgalleri boyunca bu kurumların birçoğunun faaliyetine müsaade etmiştir. Buna ilaveten söz konusu dönemin ilk yıllarında Saraybosna’da ileride sayısı nispeten artacak olan bir devlet lisesi (*Real/Yüksek Gimmazyum*), birkaç yıl sonra da *Şeriat Kadılık Okulu* (Osmanlıca ismi: *Mekteb-i Nüvvab*) kurulmuştur.⁵⁹ Medreseler ve rüşdiyelerin yanı sıra Arapça bu dönemde bu iki eğitim kurumunda da okutulmuştur.⁶⁰

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere merkezden bir hayli uzakta bulunan Bosna Vilâyeti’ndeki medrese ve rüşdiyelerde Tanzimat sonrasında okutulan ders kitapları açısından müfredatta büyük bir değişikliğe gidilmemiştir. Aynı durum Avusturya-Macaristan döneminin ilk yıllarındaki eğitim kurumları için de geçerlidir. 1906 yılında ıslah edilen rüşdiyelerde yeni ders müfredatı söz konusu iken, ders kitapları olarak tekrar *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd* ve *Avâmil* gibi eserler mevcuttur.⁶¹ Rüşdiye okullarının devlet tarafından tamamen kapatıldığı 1913 yılına kadarki süreçte Arapçanın yeni müfredattaki yoğunluğu ise şöyle idi:

⁵⁴ Amir Ljubović, “Eyyûbizâde Mustafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/33-34.

⁵⁵ Ramić, *Obzorja*, 204-205.

⁵⁶ 7 Ekim 1908’de Bosna-Hersek’in resmen Avusturya-Macaristan toprağı olduğu ilan edilmiştir. Bu hususta geniş bilgi için bk. Branislav Djurdjev, “Bosna-Hersek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/301.

⁵⁷ Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İşyanları (1839-1878)* (Ankara: Alter Yayınları, 2009), 128.

⁵⁸ Ramić, *Obzorja*, 206-207.

⁵⁹ Ramić, *Obzorja*, 207.

⁶⁰ Pepiç’in “Avusturya-Macaristan işgali döneminde devlet tarafından açılan lise okullarında Türkçe ve Farsçanın yanı sıra Arapça da okutulmuştur” şeklindeki genel ifadesi gerçeği yansıtmamaktadır. Yüksek dereceli bazı Realschule okulları, Yüksek kız okulları ve Daru’l-mu’allimîn’ gibi okullarda Arapça, Türkçe ve Farsçanın okutulmadığı belgelerle sabittir. Karşılaştırmalı olarak bk. Pepiç, *Arapça’nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi’ndeki Varlığı ve Durumu*, 46; Ayşe Zişan Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi: Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna 1878-1918* (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2013), 67, 71, 80.

⁶¹ Čurić, *Muslimansko školstvo*, 234.

Sınıf	Dersin Adı	Haftalık Ders Saati
1. Sınıf	Arapça Yazı Dersi	2
2. Sınıf	Arapça Yazı Dersi	2
3. Sınıf	Arap Dili	4
4. Sınıf	Arap Dili	4

Tablo 1 Bosna-Hersek'teki Rüşdiyelerde 1906 tarihli Arapça Haftalık Ders Çizelgesi⁶²

1878-1918 yılları arası yaklaşık kırk yıl süren Avusturya-Macaristan işgali döneminde, 1895 yılından sonra birtakım reformlar geçiren ve eğitim süresi 7/8 yıla indirilen medreseler için yeni müfredatın yanı sıra okutulacak dersler belirlenmiş olsa da bu kurumların köklü geleneksel yapısı bundan çok fazla etkilenmemiş ve Arap dili Osmanlı dönemindeki klasik sisteme göre okutulmaya devam etmiştir.⁶³

Avustrurya-Macaristan dönemi, gerek devlet okullarında gerekse Osmanlı'dan kalma rüşdiye okulları ve medreselerde kullanılan ders müfredatının ilmi çevrelerce eleştirildiği ve özellikle öğretim metotlarının sorgulanmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Bosna'da kurulan *İslam Birliği*'nin ikinci *Reîsulülemâsı* olarak 1909 yılına kadar görev yapan Mehmed Tefvik Azabagiç, o yıllarda Boşnakça dilinde yayımlanan *Behar* dergisinin peş peşe çıkan birkaç sayısında Boşnaklarda Arap dili öğretimi konusunu ele almış; anadilde (Boşnakça) yazılmış ders kitaplarının ve Arapça-Boşnakça sözlüğün bulunmayışını, o dönemde Arapçanın içinde bulunduğu "*içler acısı durumun*" başlıca sebepleri olarak zikretmiştir.⁶⁴

İşgalden sonra Saraybosna'da yeni hükümet tarafından ilk lise okulu, *Realgimnaziyum* (*Realna Gimnazija*)⁶⁵ adı altında 1879 yılında kurulmuştur. 1883'te ders programına beşinci yılın eklenmesiyle *Eyalet Yüksek Gimnaziyumu* (*Velika (Viša) Gimnazija*) adını alan bu okulda, ilk kuruluşundan itibaren Arapça seçmeli, 1889-1890 eğitim-öğretim yılına gelindiğinde ise üçüncü sınıftan sekizinci sınıfa kadar '*Kadim Arapça*' adı altında alternatif zorunlu ders olarak okutulmuştur. Söz konusu lisenin 1900 tarihli müfredatına bakıldığında üçüncü sınıftan sekizinci sınıfa kadar Arapçanın haftalık en az dört en fazla ise beş saat okutulduğu, bunun da okutulan diğer yabancı diller göz önüne alındığında (Almanca, Yunanca) tatmin edici bir sayı olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Söz konusu müfredatta belki de en fazla göze çarpan şey, istisnasız her sınıfta bulunan Arapça-Boşnakça ve Boşnakça-Arapça çeviri dersleridir. İlk sınıflarda sarf bilgisiyle başlayan gramer dersleri, üst sınıflarda hâkim değildir. Gramer derslerinin yerine Arap şiiri (muallakalardan seçmeler) ve Arap edebiyatı dersleri görülmektedir. Alt sınıflarda Hz. Lokman Hikâyeleri, *Denizci Sinbad'ın Maceraları* gibi basit edebiyat türlerinin yerini, üst sınıflarda *İbn Battuta Seyahatnamesi*, *Makâmâtı Harîrî*, *Arap Edebiyatı Tarihi* vb. okumalar almaktadır. Beşinci sınıfta bazı Kur'an surelerinin tefsir okumaları mevcut olsa da söz konusu müfredattaki dinî muhteva genel olarak oldukça azdır.⁶⁷

⁶² Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 43.

⁶³ Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 43-44.

⁶⁴ Ramić, *Obzorja*, 2010.

⁶⁵ 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılda özellikle Almanya, Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarında görülmeye başlanan, daha çok pozitif ilimlere ve yaşayan yabancı dünya dillerine ağırlık veren, öğrencileri üniversiteye hazırlayan yüksek lise dengi okullarıdır. Osmanlı'da medreseden sonra kurulan rüşdiyeler örneği paralelinde Batı'da '*gymnasium*'dan sonra kurulan '*realschule*/*realgymnasium*' okulları ele alınabilir.

⁶⁶ Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi*, 65.

⁶⁷ Ramić, *Obzorja*, 207, 208.

Avusturya-Macaristan hükümeti 1887 yılında açtığı devlet liselerine ek olarak, bir yandan Bosna-Hersek'teki dinî teşkilatlarda gerekli iş kadrosunu ve şer'î mahkemelerin hâkimlerini eğitecek, diğer yandan Bosna Müslümanlarının İstanbul'da eğitim görmelerinin önünü kesecek bir proje olarak Saraybosna'da bir *Şeriat Kadılık Okulu*⁶⁸ (*Šerijatska sudačka škola*) kurmak zorunda kalmıştır. Kuruluşundan 1930 yılına kadar ders müfredatında iki kez değişikliğe gidilen, 1930 yılında ise ders müfredatının nihai şekle bağlandığı bu okulda Arapça dersleri ve ders saatlerinin durumu şu şekilde idi:

Sınıf	Dersin Adı	Haftalık Ders Saati (1887-1912)	Haftalık Ders Saati (1912-1930)	Haftalık Ders Saati (1930-1935)
1. Sınıf	Arapça (dilbilgisi)	4	6	5
2. Sınıf	Arapça (dilbilgisi); Belagat	4 - 4	6 - 3	1 - 3
3. Sınıf	Belagat	4	3	3
4. Sınıf	Belagat	2	2	2
5. Sınıf	Arapça (dilbilgisi)	x	x	2

Tablo 2 Saraybosna Şeriat Kadılık Okulu'nun 1887 ve 1912 Tarihli Arapça Haftalık Ders⁶⁹ Çizelgesi⁷⁰

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Batı medeniyeti ve kültürünün tanıtılmasını amaçlayan kültür politikası, toplumun hemen her katmanında yansımalarını bulmuştur. Söz konusu durum toplumun en önemli sosyal kurumlarından biri olan eğitimi de elbette etkilemiştir. Bu dönemde özellikle Arapça öğretiminde kullanılacak ana dilde yazılmış kitapların olmayışı sorunu çokça dillendirilmiş ve neticede çok geçmeden Boşnakça dilinde yazılmış ilk Arap gramer kaynakları zuhur etmiştir. *Eyalet Yüksek Gimnaziyumu* hocalarından ve dönemin meşhur dilcilerden İbrahim Hakkı Repovats (1860-1900) bu türden yazılmış ilk Boşnakça-Arapça gramer kitabının yazarı olarak bilinir. Repovats'ın uzun yıllar yazma halinde kalıp sonrasında kaybolan söz konusu *Arapça Dil Bilgisi Ders Kitabı*'nın Bosna-Hersek'te Arapça öğretimi sahasında yeni bir çığır açtığı denebilir. Bu eserin yanı sıra Repovats, *Kitâbu'l-Kirâe fi'l-Lisâni'l-'Arabî* adıyla bir Arapça seçme metinler kitabı da kaleme almıştır. Arapça-Boşnakça sözlük bulundurduğundan ilmi çevrelerce kabul gören bu kitap 1889 yılında basılmış ve *Eyalet Yüksek Gimnaziyumu*'nda o zaman üçüncü sınıfta okunan Hz. Lokman Hikâyeleri'nin yerine müfredata dâhil edilmiştir.⁷¹

Boşnakça dilinde yazılmış Arapça gramer kitaplarından bir diğeri bundan belli bir süre sonra Mostar ve Saraybosna *Klasik Liseleri*'nde müderrislik yapan Aliya Kadiç (1868-1928) ve Aliya Buliç (1876-1911) tarafından kaleme alınmıştır. Kitap, *Arapça Dil Bilgisi ve Çalışma Kitabı* (*Gramatika i vježbanica arapskog jezika*) adı altında 1907 yılında basıldıktan hemen sonra Arapçanın okutulduğu Bosna-Hersek'teki tüm klasik ve benzeri okullarda ders kitabı olarak

⁶⁸ Bu tercüme merhum Muhammed Aruçi'nin Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki makalelerinde "*Šerijatska sudačka škola*" karşılığında kullandığı tercümedir.

⁶⁹ Bu Arapça ders dağılımı çizelgesi Ramić'in kitabında verdiği bilgilere göre oluşturulmuştur. Ne var ki Ayşe Furat'ın kitabında Alman kaynaklardan naklen verdiği müfredatta tamamen farklı bir görüntü mevcuttur. Söz konusu müfredatta 1. ve 2. sınıfta "*Kadim Arapça*" 4'er, "*Arap Şiiri ve Üslup Bilgisi*" dersi ise 2. sınıfta dört, 3. sınıfta dört ve 4. sınıfta 2'şer saat okutulmuş olduğu görülmektedir. Bu hususta geniş bilgi için bk. Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi*, 85.

⁷⁰ Ramić, *Obzorja*, 208-209.

⁷¹ Ramić, *Obzorja*, 211-214.

seçilmiş ve Hancı, Paşıç ve Sikiriç'in meşhur *Arap Dili Grameri* kitabının ortaya çıkacağı 1936 yılına kadar okutulmaya devam etmiştir.⁷²

Mezkur isimlerin yanı sıra bu dönemde Arap dili öğretimine, eserleri ve tecrübeleriyle katkıda bulunanlardan: Birçok okulda Arapça öğretmenliği yapan ve *Kitâbu Sîreti Rasûlillâh için Arapça-Sırbo-Hırvatça Sözlük*'ün yazarı Şükriya Alagiç (1881-1936); Boşnakça olarak kaleme aldığı *Arap Aruzu (Arapaska metrika)* kitabının yazarı Muhammed Efendi Behlilović; Arap şiiyle alâkalı özgün eserler ortaya koyan ve Bosna Müslümanlarının yürüttüğü din ve eğitim işlerinde özerklik mücadelesinin başında bulunan bir Arap edebiyatı âlimi Ali Fehmi Câbiç (1879-1938)⁷³ gibi isimler de zikredilebilir. Ayrıca bu döneme damga vuran isimlerden bir tanesi de şüphesiz Mehmed Cemâleddin Çauşeviç'tir. *Velika Gimnazija* isimli lisede ve *Şeriat Kadılık Okulu*'nda müderrisliğinin yanı sıra *Ulemâ Meclisi*'ndeki⁷⁴ üyelik görevi sırasında Bosna'yı dolaşarak dinî eğitim ve öğretim konusunda bilâhare ders programlarında değişikliklere vesile olacak köklü reformların yapılması yönünde görüşler ortaya koymuştur. Çabaları sonunda 1909'da Bosna-Hersek'teki Müslümanlar '*Din ve Eğitim Özerkliği Statüsü*'⁷⁵ elde edince kendisi büyük itibar kazanmış, 1913 tarihinde Avusturya-Macaristan kralının fermanıyla Bosna-Hersek Müslümanlarının 4. Reîsululemâsı olarak tayin edilmiştir. Çauşeviç'in Bosna-Hersek'te eğitim alanında gerçekleştirdiği reformlar kapsamında Kur'an kurslarında Türkçe yerine Boşnakça öğrenimi başlatılmış, ayrıca Boşnakça için Arap harfleriyle yeni bir alfabe hazırlanıp bazı eserlerin yayımlanması sağlanmıştır. Önceleri kabul görmemesine rağmen kısa sürede halk arasında yaygınlık kazanan bu alfabeyle o dönemde birçok dergi yayımlanmıştır.⁷⁶

Son olarak, söz konusu dönemin Bosna'sında Arap dili öğretimiyle yakından ilişkili olduğu için Hırvatçaya çevrilmek üzere Macarca yazdığı *Az Arab irodalom rövid története (Kısa Arap Literatürü Tarihi)*⁷⁷ kitabının yazarı Yahudi asıllı Macar Şarkiyatçısı Ignaz Goldziher'i (1850-1921) de burada zikretmek yerinde olacaktır. Ignaz Goldziher 1908 yılında yeni idare tarafından Müslüman okulları için bir Arap edebiyatı tarihi ders kitabı yazmakla görevlendirilmiştir. Aynı yıl Hırvatçaya çevrilen kitabı, 1909 yılında basılmış ve Bosna-Hersek'in Sünni ilahiyatçıları tarafından da kabul gördüğünden her iki eyalette düzenli olarak okutulmuştur.⁷⁸

3. İki Dünya Savaşı Arası Dönem (1918-1941)

Birinci Dünya Savaşı sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte Sırbistan Krallığı, Sırp, Hırvatlar ve Slovenlerden oluşan bir krallık kurmak üzere eski Avusturya-Macaristan topraklarına katılma kararı almıştır.⁷⁹ İmparatorluktan ayrılan

⁷² Ramić, *Obzorja*, 214-215.

⁷³ Bekir Sadak, "Ali Fehmi Câbiç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/393-394.

⁷⁴ Reîsululemâ tabiri ilk olarak Boşnak eşrafının 1881'de Avusturya-Macaristan hükümetinden kendilerinden dinî işlerini idare edecek bir önder tayin etmesi talebiyle ortaya çıkmıştır. Bu amaca yönelik başlarında Reîsululemânın bulunduğu dört âlimden müteşekkil bir Âlimler Meclisi (Meclisü'l-'ulemâ) kurulmuştur.

⁷⁵ Söz konusu özerklik Yugoslavya Krallığı döneminde çıkarılan *İslam Birliği Kanunu*'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte 1930 yılında ilga edilmiştir.

⁷⁶ Muhammed Aruçi, "Mehmed Cemâleddin Çauşeviç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/447-448.

⁷⁷ Kitabın "Klasik Arap Literatürü" adı altında Türkçe çevirisi de mevcuttur. Bu hususta geniş bilgi için bk. Mehmet S. Hatiboğlu, "Ignaz Goldziher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/104.

⁷⁸ Hatiboğlu, "Ignaz Goldziher", 14/104.

⁷⁹ Hüseyin Bağcı, "Bosna-Hersek - Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 16/27 (1992-1994), 258.

Slavların Sırplarla birleşmesiyle Yugoslavya'nın kuruluşu için ilk adım atılmış oldu. Bu birleşme neticesinde 1 Aralık 1918'de anayasa ile yönetilecek olan *Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı* diye bir devlet kurulmuştur. Ardından kuruluşta yer almamasına rağmen Bosna-Hersek de bu devlete zoraki olarak katılmıştır. Diğer yandan Balkan Savaşları'nın yapıldığı 1912 yılında Osmanlı'dan koparılan ve Sırp tarafından işgal edilen Sancak bölgesi de kurulan bu yeni devletin içinde yer almıştır.⁸⁰

Bu dönemde Arapça, Osmanlı mirası olan medreselerde, Avusturya-Macaristan döneminde kurulan *Şeriat Kadılık Okulu*'nda, savaşın ardından 1918 yılında kurulan *Şeriat Gimnaziyumu*'nda (*Šerijatska gimnazija*) ve Yugoslavya Krallığı Bakanlığı'nın onayıyla 1935 yılında Bosna-Hersek'te fakülte düzeyinde açılmış ilk eğitim kurumu olan *Saraybosna Yüksek İlahiyat Okulu*'nda okutulmuştur.⁸¹

Eğitimde reform rüzgârlarının estiği Avusturya-Macaristan döneminde eğitim ve dinî işlerinde özerklik elde eden Boşnakların ilim meclislerinde, özellikle bölge medreselerine ait müfredat programlarının ıslahına yönelik sıkça anketler düzenlenmiştir. 1911 yılında, Saraybosna'da sekiz yıllık bir *Bölge (Merkez) Medresesi* için ders müfredatı kararlaştırılmış olsa da söz konusu medrese ancak 1917 yılında açılabilmiş ve yine anketler sonucu medreselere yönelik bir takım kararların alındığı 1922'de *Saraybosna Yüksek Medresesi (Viša medresa)* adını alarak müfredatı nihai şeklini almıştır. İslami eğitim anket ve analiz komisyonunun Aralık 1921 ile Ocak 1922 yılları arasında söz konusu müfredata dair getirdiği kararların kayıtlarında Arap dili öğretiminden maksat: "*Dinî, ilmî ve hafif edebî metinleri tamamen anlama ve kavrama kabiliyetine sahip olmak; eski Arap edebiyatına vakıf olmak, Arap edebiyatı alanında yapılacak her türlü ilmî çalışma için öğrencide gerekli istidâdı sağlamak*" şeklinde ifade edilmiştir.⁸²

Bahsi geçen okulda 1. sınıftan 4. sınıfa kadar haftalık beşer, 5. sınıftan 8. sınıfa kadar ise haftalık dörder saat Arapça okutulmuş, Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin ıslahıyla 1925 yılında ise eğitime kapatılmıştır.

1935 yılında *Yüksek İslam Şeriat-İlahiyat Okulu*'nun (*Viša islamska šerijatska teološka škola*) açılmasıyla beraber daha evvelinde dörder yıllık alt, orta ve üst olmak üzere üç bölüme ayrılan Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin üst bölümüne ihtiyaç kalmadığından, o da Üsküp İsâ Bey Medresesi ve Saraybosna'da bu dönemde açılan *Şeriat Gimnaziyumu (Šerijatska gimnazija)* gibi sekiz yıllık bir eğitim kurumuna dönüştürülmüştür. Söz konusu dönemin Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ndeki müfredat çerçevesinde Arapça için şunlar söylenebilir:

a) Alt bölümdeki 1. ve 2. sınıfta Arapça beşer, 3. ve 4. sınıfta ise altışar saat okutulmuştur. Bu bölümde okutulan kitapların tamamı klasik medrese sisteminde okutulanlarla aynıdır. Dördüncü sınıfta ise Boşnakça dilinde yazılmış Aliya Kadiç ve Aliya Buliç'in *Arapça Dilbilgisi* kitabı da klasiklerin arasına girebilmiştir.

b) Orta bölümdeki 5, 7 ve 8. sınıfta Arapça dört, 6. sınıfta ise altı saat okutulmuştur. Bu sınıflarda okutulacak dersler genelde Arap edebiyatı ve Arap belagatıyla alâkalıdır. Belagat derslerinde medreselerin vazgeçilmezi *Telhîs* tercih edilmiştir.

c) Medresenin üst bölümü faaliyette olduğu dönemlerde Arapça derslerinde İbn Hâcib'in (ö. 646/1249) *Kâfiye*'si ve İbn Abdî Rabbih'in (ö. 328/940) ciltli ve ansiklopedik kitabı *el-İkdu'l-Ferîd* okutulmuştur.⁸³

⁸⁰ Muhammed Aruçi, "Yugoslavya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/574.

⁸¹ Ramić, *Obzorja*, 217 vd; Pepić, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 56.

⁸² Ramić, *Obzorja*, 220.

⁸³ Ramić, *Obzorja*, 223-225.

İki Dünya Savaşı arası dönemde Arapçanın okutulduğu okullardan bir diğeri de önceki bölümde bahsi geçen *Şeriat Kadılık Okulu*'dur. Avusturya-Macaristan döneminde 1887 yılında kurulan *Şeriat Kadılık Okulu* Yugoslavya Krallığı'nda da yirmi yıl kadar eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Arap dili öğretiminde o dönemlerde genelde Boşnakça dilinde yazılmış gramer kitapları tercih edilen ve sonrasında 1935 yılında faaliyete kapanan bu okul Boşnakların manevi-tarihsel dönüşümlerinde ve yine onlarda modern İslâmî düşüncenin kökleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Boşnak âlimlerde fakülte düzeyinde bir yüksek İslam eğitim kurumu tesis etme fikri Avusturya-Macaristan döneminin başından beri mevcuttu. Bu hedefe doğru gidilen yolda kökleşmiş geleneksel eğitim yapısından siyasî ve maddi sorunlar ve akademik kadroların yetersizliğine kadar birçok zorluklar ortaya çıkmasına rağmen bu fikirden hiçbir zaman dönülmemiştir.⁸⁴ Bu yöndeki uğraşların neticesinde Birinci Dünya Savaşı'nın nihayete erdiği 1918 yılında, 1. sınıftan 8. sınıfa kadar Arapçanın da okutulacağı *Şeriat Gimnaziyumu* (*Šerijatska Gimnazija*)⁸⁵ okulu kurulmuştur. Söz konusu çabaların ikinci adımı ise Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin üst bölümünün eğitim faaliyetlerine son verilmesi ve sonrasında bahsi geçen *Şeriat Kadılık Okulu*'nun kapatılmasından sonra 1937 yılında⁸⁶ *Yüksek İslam Şeriat-İlahiyat Okulu*'nun (*Viša İslamska šerijatska teološka škola*) açılmasıyla atılmış oldu.⁸⁷

Elimize ulaşan okulun yıllık çalışma raporlarına göre *Şeriat Gimnaziyumu*'nun müfredatı 1918 yılında açılışından 1945 tarihindeki kapatılışına kadar iki kez değişmiştir. Raporlarda yer alan bilgilere göre Arapça derslerinin haftalık dağılımı tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:

⁸⁴ Bilal Hasanović, "Visoko islamsko školstvo u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata", *Glasnik islamske zajednice* 3-4 (Mart-Nisan 2008), 271.

⁸⁵ Bu isimlendirme dikkat çekicidir. Söz konusu okulun, geleneğin sınırlarını aşan modern müfredatı göz önüne alındığında, bu girişim hem orada verilecek eğitim hem de uygun görülen isimlendirme açısından Avusturya-Macaristan döneminde yüksek düzeyde eğitim veren *Realna Gimnazija* (*Realschule*)'nın İslâmî bir versiyonunu (*Šerijatska gimnazija*) ortaya koyma çabası olarak okunabilir.

⁸⁶ *Şeriat Kadılık Okulu* 1935 yılında faaliyete kapatılmış ve akabinde okulun binası 1937 yılında *Yüksek İslam Şeriat-İlahiyat Okulu* adı altında tekrar faaliyete açılmıştır. Bu nedenden dolayı söz konusu okulun kapanma yılı bazı kaynaklarda 1935, bazılarında ise 1937 yılı olarak geçmekte, bu da bazen okuyucunun kafasında okulun nispeten yakın tarihi konusunda soru işareti bırakmaktadır. Karşılaştırmalı olarak bk. Ramić, *Obzorja*, 225; Hatidža Kahrıman, "Šerijatska sudačka škola u Sarajevu", *Novi Muallim* 14/53 (2013), 82 vd.

⁸⁷ Ramić, *Obzorja*, 225.

Sınıf	Dersin Adı	Haftalık Ders Saati (1918-1926/27)	Haftalık Ders Saati (1927-1939)	Haftalık Ders Saati (1939/40-1945)
1. Sınıf	Arapça	6	5	5
2. Sınıf	Arapça	5	5	5
3. Sınıf	Arapça	5	4	5
4. Sınıf	Arapça	5	4	5
5. Sınıf	Arapça	4	4	4
6. Sınıf	Arapça	4	4	4
7. Sınıf	Arapça	4	4	4
8. Sınıf	Arapça	3	4	4

Tablo 3 Saraybosna Şeriat Gimnaziyumu (Şerijatska gimnazija) - 1918, 1927 ve 1939⁸⁸ Tarihli Müfredata Göre Arapça Haftalık Ders Çizelgesi⁸⁹

Şeriat Gimnaziyumu'nda Arapça derslerinde genellikle Avusturya-Macaristan döneminde Boşnakça dilinde yazılmış şu kitaplar okutulmuştur:

1. *Arapça Dilbilgisi ve Çalışma Kitabı* - Aliya Kadiç ve Aliya Buliç,
2. *Arapça Dilbilgisi I,II. (Gramatika arapskog jezika I,II)*⁹⁰ - Şaçir Sikiriç, Mehmed Hanciç ve Muhammed Paşiç,
3. İbn Hâcib'in *Şâfiye'si* ve *Kâfiye'si*,
4. *Peygamberimizin Hayatından Seçme Metinler (Izbor iz kitabi sireti Resulullahi)* ve bu metinlere yönelik hazırlanan *Arapça-Sırbo-Hırvatça Sözlük* - Şukriya Alagiç,
5. *Arap Şiirinden Seçmeler (Izbor arapskog pjesništva)* ve ilgili esere yönelik hazırlanan *Arapça-Sırbo-Hırvatça Sözlük* - Aliya Kadiç,
6. *Klasik Arap Literatürü* - Ignaz Goldziher,

⁸⁸ Pepiç'in Ramić'ten söz konusu müfredata ilişkin naklettiği bilgilerde düzeltilmesi gereken iki yer vardır: 1) İlk kez değişen müfredatın yürürlüğe konma yılı (1925/1927); Müfredattaki ikinci sınıfın Arapça haftalık ders saati (4/5). Karşılaştırmalı olarak bk. Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 61.

⁸⁹ Ramić, *Obzorja*, 217, 218.

⁹⁰ Medreselerde klasik gramer kitaplarının tahtını sarsacak ve Boşnaklar'da anadilde Arap dili öğretiminin ilk ciddi ve vazgeçilmez kaynağı olacak bu eserin ilk baskısı 1936 yılında Saraybosna Vakıflar Müdürlüğü'nce yapılmıştır. Eserin serüveni, her şeyden önce medreselerin ihtiyaçlarını karşılayacak Boşnakça bir Arap dili grameri kitabının ortaya konulması amacıyla Saraybosna *Meclis Ulemâsi*'nin 1933 yılında başlattığı bir kampanya ile başlamıştır. Kitap yazımı için açılan ilana başvuran onlarca kişiden *Meclis* 1934 tarihli bir toplantıda bu görevi *Şeriat Kadılık Okulu*'nun müdürü Şaçir Sikiriç (1893-1966), *Şeriat Lisesi*'nin müderrisi Mehmed Paşiç (1891-1980) ve *Gazi Hüsvrev Bey Medresesi*'nin müderrisi Mehmed Hanciç'e (1906-1944) tevdi etmiştir. Kitap yazımı sırasında *Meclis Ulemâsi*'nin karara bağladığı uyulması gereken ve göze çarpan hususlardan bazıları şöyledir: a) Arapça gramer konularının imkân dâhilinde Boşnakça gramer konularıyla mukayese edilerek ele alınması b) Kitabın Avrupa ülkelerinde ve Arap dünyasında modern dönemde yazılmış Arap gramer kitapları esas alınarak hazırlanması c) *Çalışma (tedrîbât)* kitabının yazımı sırasında alıştırılarda özellikle Arap edebiyatının her türünden örneklerin kullanılması vs. (Ramić, *Obzorja*, 227). Kitap iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte imlâ ve sarf konuları, ikinci ciltte ise nahiv konuları yer almaktadır. İlk basıldığı yıllarda sadece Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki medreselerde değil, o zamanlar Federal Yugoslavya Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Kosova ve Makedonya'da faaliyet gösteren medreselerde de ders kitabı olarak kullanılmıştır. Bugüne kadar 5 baskı yapmış bu güzel eser hâlâ sadece medreselerde değil fakültelerde de Boşnakların zorunlu veya ek ders kaynakları arasında yer almaktadır.

7. *Arap Aruzu* – Muhammed Behluloviç,
8. İbn Haldun'un *Mukaddimesi*; İbn Battuta'nın *Seyahatnâmesi*, *Hay bin Yakzan* – İbn Tüfeyl ve Mısırlı Muhammed el-Herrâvî'nin o dönemde çocuk şarklarıyla ilgili yazdığı *Semîru'l- etfâl* adlı kitabı.⁹¹

Klasik ile modernin buluştuğu bu müfredatla Arap dilinin yeni dünya düzeni karşısında dinî metinleri sadece anlama, kavrama ve tercüme etme aracı seviyesinden ilmî, siyâsî, ticarî ve pratik fonksiyonu olan bir iletişim aracı seviyesine çıkarılmak istendiği aşikârdır. Mezkûr eserler arasında medreselerde asırlar boyu okutulmuş klasik belagat kitaplarının yer almaması da yine müfredatın dikkat çekici noktalarındandır.

Şeriat Kadılık Okulu'nun eğitime kapatılması üzerine aynı binada 1937 yılında fakülte düzeyinde açılmış ilk eğitim kurumu özelliğini de taşıyan *Yüksek İslam Şeriat-İlahiyat Okulu* (*Viša*⁹² *islamska šerijatsko-teološka škola*), iki Dünya Savaşı arası dönemde Arap dilinin okutulduğu eğitim kurumlarının sonuncusudur.

1930'lu yıllarda *Bosna-Hersek İslam Birliği*, Saraybosna'da fakülte düzeyinde açılmak istenen bir Şeriat-İlahiyat okuluna ilişkin taleplerini Yugoslavya Krallığı Bakanlığı'na defalarca kez iletmış ve bu konuda yazışmalarını aralıksız şekilde devam ettirmiştir. Krallık Bakanlığı temsilciliğine sunulan okulun amacı, vizyonu ve müfredat taslağının da yer aldığı 1933 tarihli bir dilekçede okutulması düşünülen yirmi altı din, hukuk ve mantık dersinin; *Arapça Dilbilgisi* (*Sarf, Nahiv*), *Vaz'* (etimoloji), *Şiir ve Belagat* (*meâni, beyân, bedi'*) olmak üzere dört tanesi Arap dili ile alâkalıdır.⁹³ Ne var ki 31 Mart 1935 tarihli düzenlemeyle açılışı kararlaştırılan *İslam Şeriat-İlahiyat Okulu*'nda okutulacak dersler bakanlık tarafından on iki maddeye hasredilmiş, Arapça hakkında ise Türkçe ve Farsçanın da yer aldığı "*Doğu Dilleri*" maddesi altında kısaca söz edilmiştir. Bu okuldaki Arapça haftalık ders saatinin ve okutulan kitapların ayrıntılı bilgisine ulaşamamış olsak da Arapça derslerine giren tek hocanın bahsi geçen *Arapça dilbilgisi* kitabının yazarlarından Şaçir Sikiriç'in olduğu bilgisi bize bu konuda az da olsa bir fikir vermektedir. *İslam Şeriat-İlahiyat Okulu* İkinci Dünya Savaşı bitiminde 1945 yılında kapatılmıştır.⁹⁴

Osmanlı döneminde Sancak Bölgesi'nde faal olan on bir medreseden Birinci Dünya Savaşı sonrası sadece üçünün⁹⁵ eğitim-öğretim faaliyeti devam etmiştir.⁹⁶ 1936 yılında bu medreselere yönelik bir takım ıslahlar ve düzenlemeler yapılmış (sekiz yıllıklar dört yıllığa indirilmiş), 1946 yılında ise faaliyeti devam eden son Merkez Yeni Pazar Medresesi de eğitime kapatılmıştır.⁹⁷ Söz konusu döneme ait ulaşılan bazı faaliyet raporları ve müfredatlara bakıldığında⁹⁸ bu medreselerdeki Arapça öğretiminin Bosna'dakinden daha az değişim geçirdiği rahatlıkla söylenebilir.

⁹¹ Ramić, *Obzorja*, 218, 219.

⁹² Yüksek kelimesinin Boşnakça karşılığı "Visok/i/a/o" dur. Söz konusu isimlendirmede kullanılan "Viša" kelimesi ise Boşnakça veya Sırpçada özellikle eğitim kurumları için kullanıldığında "Yüksek" düzeyinin bir alt kademesini ifade etmektedir. Yugoslavya Krallığı Eğitim Bakanlığının bu isimlendirmede oynadığı kelime oyunu masum olmasa gerektir.

⁹³ Hasanović, "Visoko islamsko školstvo u Bosni i Hercegovini", 275.

⁹⁴ Hasanović, "Visoko islamsko školstvo u Bosni i Hercegovini", 279.

⁹⁵ Bunlar: Yenipazar Medresesi, Priyepolye Bakiye Hanım Medresesi ve Taşlıca Sadri Esbek Osman Paşa Medresesi'dir.

⁹⁶ Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu*, 217 vd.

⁹⁷ Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 64.

⁹⁸ Kasumović, 1936 yılına kadar sekiz yıllık olan Yenipazar Medresesi'nde Arapça derslerinde birinci sınıfta *Maksûd* ve *Emsile*, ikinci sınıfta *Maksûd*, üçüncü ve dördüncü sınıfta *İzhâr*, beşinci sınıfta *Kâfiye*, altıncı ve yedinci sınıfta ise *Molla Câmi*'nin okutulduğunu aktarmaktadır. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu*, 218.

Yenipazar Medresesi'nin eğitime kapatıldığı 1946 yılından Priştine *Alauddin Medresesi*'nin Yenipazar şubesinin açıldığı 1990 yılına kadar Sancak Bölgesi'nin hiçbir eğitim kurumunda Arap dilinin okutulmadığının da altı çizilmelidir.⁹⁹

Arapça Dilbilgisi (Gramatika arapskog jezika) kitabının üç yazarı Mehmed Hanciç, Şaçir Sikiriç ve Muhamed Paşiç'in yanı sıra bu dönemde Arapça sahasında adından söz ettiren isimlerden; Viyana'da Arap dili alanında profesörlük sınavını geçerek ülkesine döndükten sonra birçok lisede Arapça hocası olarak görev yapan ve 1937 yılında faaliyete geçen *İslam Şeriat-İlahiyat Okulu*'nda kurucu rektör görevini üstlenen Mostarlı Muhammed Emin Dizdar (1890-1939); *Şeriat Gimnaziyumu* hocalarından, Boşnakça Arap grameri yazarı ve Kuran-ı Kerim'in Boşnakça mütercimi meşhur Besim Korkut (1904-1975)¹⁰⁰; *Şeriat Gimnaziyumu* hocalarından el-Ezher'in ilk Boşnak mezunlarından Muhammed Foçak (1907-1978)¹⁰¹ gibi âlimler zikredilebilir.

4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönem (1945-1995)

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Yosip Broz Tito (1892-1980) önderliğinde Yugoslavya'da komünist rejim tesis edilmiştir. Baskıcı rejimin gelmesiyle beraber lise statüsünde çalışmaya devam etmiş olan Gazi Hüsrev Bey Medresesi dışında Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'nde faaliyet gösteren ve müfredatlarında din dersleri bulunduran tüm okullar kapatılmıştır.¹⁰²

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Arapça, kapatılmaktan kurtulan *Gazi Hüsrev Bey Medresesi*'nde, 1949 yılında açılan Saraybosna *Klasik Lisesi*'nde (*Klasična gimnazija*), Saraybosna Felsefe Fakültesi'nin bünyesinde 1950 yılında kurulan *Şark Filoloji Kürsüsü*'nde¹⁰³ ve Bosna-Hersek *İslam Birliği Riyaseti*'nin gayretleriyle 1977 yılında kurulup faaliyete başlayan bugün ise Güneydoğu Avrupa'nın en eski ve en prestijli İslami eğitim kurumlarından kabul edilen *Saraybosna İlahiyat Fakültesi*'nde okutulmuştur.¹⁰⁴

Çalkantılı bu dönem içinde *Gazi Hüsrev Bey Medresesi*'nde eğitim süresi ve ders müfredatı birkaç kez değişmiş olsa da medreselerin vazgeçilmezi Arapça dersi her müfredatta ve her sınıfta yerini korumuş ve okutulmaya devam etmiştir.¹⁰⁵ Ancak, Arapça öğretiminde kullanılan klasik kitapların "çıktığı en son kapı" diye bilinen medreselerin müfredatlarına bu dönemde artık ana dilde yazılmış gramer kitaplarının dâhil edildiğini görmekteyiz. Mehmed Hanciç, Şaçir Sikiriç ve Muhammed Paşiç'in ortaklaşa yazmış oldukları *Arapça Dilbilgisi Kitabı (Gramatika arapskog jezika)*, komünist Yugoslavya'da ideolojik sebeplerden ötürü yasaklanacağı 1983 yılına kadar¹⁰⁶ Arapçanın okutulduğu tüm kurumlarda ana ders kitabı olarak tercih edilmiştir.¹⁰⁷

⁹⁹ Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 64, 65.

¹⁰⁰ Muhammed Aruçi, "Korkut, Besim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/204.

¹⁰¹ Ferid Dautović, "Profesor Muhamed Efendija Foçak", *Novi Muallim* 6/22 (2005), 76.

¹⁰² Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 65.

¹⁰³ Ramić, *Obzorja*, 233-235-248.

¹⁰⁴ Ramić, *Obzorja*, 233, 235.

¹⁰⁵ Bu hususta geniş bilgi için bk. "Uredba Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu", *Glasnik IVZ* (1939), 226-256.

¹⁰⁶ Kitabın yasaklanmasından bir sene sonra komünist rejim, dinî muhtevadan tamamen soyutlanmış bir Arapça dilbilgisi kitabını Belgrad Filoloji Fakültesi'nde Arap dili ve belagati profesörü Rade Bojović'e yazdırmıştır. Bojović'in kitabı Bosna'da o dönemlerde basılmış Arapça gramer kitaplarının dördüncüsü olup bugün halâ Bosna'da Arapça'nın okutulduğu yüksek eğitim kurumlarında zorunlu kaynaklar arasındadır.

¹⁰⁷ Ramić, *Obzorja*, 256-257.

1949 yılında Saraybosna'da *Birinci Klasik Lisesi (Prva klasična gimnazija)* açılmıştır. Açılışından üç sene sonra telifini yukarıda zikri geçen Kur'an-ı Kerim'in Boşnakça mütercimi Besim Korkut'un üstlendiği, okulun birinci ve ikinci sınıflarına yönelik yeni bir Arapça ders kitabı basılmıştır. Bu kitaba ek olarak söz konusu okulda Hanciç ve arkadaşlarının yazmış oldukları gramer kitabı da okutulmuştur.¹⁰⁸

Klasik Lisesi hocalarından Adila Begoviç daha sonraları Arapçaya dair yazdığı bir ders kitabının önsözünde özellikle 1950 yılında açılmış *Şark Filoloji Kürsüsü'nün* teşvikiyle Arapçanın Türkçe ile birlikte 1954/55 eğitim-öğretim yılında *Klasik Lisesi'nin* müfredatına dâhil edildiğini söylemektedir.¹⁰⁹ O zamanlar *Klasik Lisesi'nde* Arapça ve Türkçe'nin müfredata dâhil edilmişinden amacın "genç şarkiyatçıların sayısını arttırmak" olduğunu belirten Begoviç'in sözlerinden, okuldaki Arapça öğretiminden gayenin artık hiçbir şekilde dilin dinî boyutuyla ilişkilendirilemeyeceği anlaşılmaktadır.

1950 yılında *Gramatika arapskog jezika I-II* kitabının yazarlarından Şaçir Sikiriç'in öncülüğünde Saraybosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde *Şark Filoloji Kürsüsü* kuruldu. Kuruluşundan 1960'lı yıllara kadar Arapça gramer dersleri bu kürsüde ilk beş sömestrede Şaçir Sikiriç'in *Arapça Dilbilgisi* ile İsviçreli oryantalist Albert Socin'in (1844-1899) ve Alman Doğumlu Norveçli Eski Ahit teolojisi Profesörü Carl Paul Caspari'nin¹¹⁰ (1814-1892) Arapça gramer kitapları esas alınarak işlenmiştir.¹¹¹ Filoloji kürsüsüne uygun olarak Arapça derslerinde dilbilgisi dışında Arapça belâgat, Arap şiiri, aruz ilmi, Arap edebiyatı, Arap edebiyatı tarihi gibi dersler de okutulmuştur. Altıncı, yedinci ve sekizinci sömestrede belâgat ve Arap şiiri derslerinde kitap olarak Danimarkalı oryantalist ve dilbilimci August Ferdinand Mehren'in (1822-1907) *Die Rhetorik der Araber* ve Mısırlı şair ve yazar Hifnî Nâsif'in (1856-1919) *Kavâidu'l-Luğati'l-Arabiyye* kitapları kullanılmıştır. Beşinci sömestreden sekizinci sömestreye kadar aruz ilmi, Arap edebiyatı tarihi ve dilbilimi de içine alan Arap Edebiyatı derslerinde ise ders kitabı olarak Muhammed H. Behliloviç'in *Arap Arûzu (Arapka metrika)*, şiir sanatı alanında bugün de önemli kaynaklar arasında yer alan Georg Freytag'ın (1788-1861) *Darstellungen arabischen Verskunst* ve Carl Brockelman'ın Arapça yazma eserler literatürüne dair yazdığı *Geschichte der arabischen literatur* isimli kitaplardan yararlanılmıştır.¹¹²

1950'de Felsefe Fakültesi çatısı altında faaliyete başlayan *Şark Filoloji Kürsüsü* paralelinde Bosna-Hersek Cumhuriyeti Millet Meclisi'nin kararıyla faaliyetini günümüze kadar sürdüren *Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü (Orientalni institut u Sarajevu)*¹¹³ kurulmuştur. Enstitü bünyesinde, kuruluşundan bu yana yayın faaliyetine devam eden *POF Dergisi (Prilozi za orijentalnu filologiju/Şark filolojisi çalışmaları)* ve yine *Özel Yayınlar/Posebna izdanja* adı altında çıkan kitap serileri, Arap dili alanında Boşnaklara büyük katkıları olmuş ve ileride çok değerli eserlerin çıkmasına zemin hazırlamıştır. O eserlerden biri Boşnakların dönemin en meşhur filologlarından Tevfik Muftić'in (1918-2003) Arapça-Sırbohrvatça Sözlüğü'dür (*Arapsko-*

¹⁰⁸ Begoviç, *Arapski jezik*, 5.

¹⁰⁹ Adila Begoviç, *Arapski jezik za prvi razred srednje škole* (Sarajevo: Izdavačka kuća „Ljiljan“, 1997), 5.

¹¹⁰ Pepiç'in tezinde yazarın soyadı kitap editörünün soyadıyla karıştırılmıştır. Söz konusu kitabın editörü August Müller'dir. Bunun haricinde burada yabancı isimlerin yazılışlarında yapılan bazı basit harf hataları, araştırmacıların ilgili kişileri ve eserlerini tespit etme sürecini şüphesiz zorlaştıracaktır: (Ör: Mahren x Mehren; Fraytag x Freytag). Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı*, 68.

¹¹¹ Ramić, *Obzorja*, 50.

¹¹² Ramić, *Obzorja*, 51.

¹¹³ Kuruluşundan 1992 savaşına kadar olan dönemde enstitü Bosna-Hersek Cumhuriyeti idaresinde özel bir kurumdu. Dayton Antlaşması'nın (1995) ardından Bosna-Hersek Federal Milli Eğitim, Kültür ve Spor Bakanlığı bünyesine alınmıştır. Daha sonra Saraybosna Üniversitesi'nin bünyesine dâhil edilerek üniversite kampüsü içerisinde bir araştırma müessesesi olmuştur. Bu hususta geniş bilgi için bk. Muhammed Aruçi, "Orientalni Institut u Sarajevu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/395-396.

sprskohrvatski rječnik).¹¹⁴ İlk olarak 1973 yılında basılan bu devasa eserin 4000 sayfası¹¹⁵ yaklaşık 150 bin kelime ihtiva etmektedir. En son Saraybosna'da *el-Kalem* yayınevi tarafından *Arapça-Boşnakça* olarak basılan bu sözlük, Balkanlar'da Boşnakça, Sırpça, Hırvatça veyahut Makedoncanın konuşulduğu bölgelerde Arapça okuyanların, öğrenenlerin veya severlerin en önemli kaynakları arasındadır.¹¹⁶

İkinci Dünya Savaşı bitiminde Bosna-Hersek'te fakülte statüsünde faaliyet gösteren *Yüksek İslam Şeriat-İlahiyat Okulu*'nun kapatılması üzerine, Boşnakların yüksek İslâmî eğitim alabilecekleri bir eğitim kurumu kalmamıştı. Bosna *İslam Birliği Riyasetinin* komünist rejimle mücadelesi ve iyi diplomasisi neticesinde, otuz iki yıllık "fetret dönemi"nden sonra 1977 yılında Saraybosna'da (*İslâmî*) *İlahiyat Fakültesi (Islamski teološki fakultet)* kurulmuştur.¹¹⁷

Arap dili fakültenin ilk müfredatında Temel İslam Bilimleri bölümü içerisine dâhil edilmemesine rağmen, filolojik çalışmaların Kur'an ve hadis yorumuyla çok sıkı ilişki içinde olması hasebiyle dönemin müfredatıyla ilgili bilgilerden Arapça dersinin tüm alt dallarıyla beraber bu kurumda da yoğun bir şekilde okutulduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu müfredata göre birinci ve ikinci sınıfta *Sarf-Nahiv Bilgisi, Arap Belagatı* ve *Arap Leksikografisi (sözcükbilimi)*; üçüncü ve dördüncü sınıfta ise *İslam Öncesi Arap Edebiyatı, İslamiyet (nübüvvet) Döneminde Arap Edebiyatı, Klasik Dönem Arap Edebiyatı, Klasik Dönem Sonrası Arap Edebiyatı, Yeni Dönem Arap Edebiyatı* ve *Bosna-Hersek'te Arapça Öğretimi* gibi derslerin okutulması öngörülmüştür.¹¹⁸

Derslerin içeriği ile ilgili Yusuf Ramiç'in *Arap-İslam Edebiyatının Ufukları/Obzorja Arapsko-Islamske Književnosti* adlı eserinde verdiği bilgilerden hareketle fakültenin Arapça bazlı ilk müfredatı tablo ve özet halinde şu şekilde verilebilir:

¹¹⁴ Sözlüğün kalitesi ve geniş kapsamı Boşnakların Arap leksikografisi alanındaki çalışmalarının önüne adeta set çekmiştir. Sözlüğün yayınlanmasından ancak yirmi beş yıl sonra Nurko Karaman (Kur'an'ın Boşnakça mütercimlerinden) daha çok imam-hatiplilere yönelik alfabetik ufak bir sözlük yazmaya cüret etmiştir.

¹¹⁵ Cumhuriyetten sonra Türkiye'de basılan Mevlüd Sarı, Emrullah İşler, Arif Erkan ve İlyas Karlı hocalarının büyük Arapça-Türkçe sözlükleri sayfa ve sözcük sayısı bakımından *Muftiç Sözlüğü*'nün gerisindedir.

¹¹⁶ Muftiç, bu eşsiz eserin yanında, çok sayıda makale, 1965-1978 yılları arasında Saraybosna Felsefe Fakültesi'nde Arapça hocalığı yaparken belagat derslerinde kullanmak üzere yazdığı *Klasik Arap Belagatı (Klasična arapska stilistika)* ve bugün Boşnaklar'da Arapça gramer denince akla ilk gelen ve Arapçanın okutulduğu tüm yükseköğretim kurumlarında ders kitabı olarak kullanılan *Arap Dili Grameri (Gramatika arapskog jezika)* kitaplarının da yazarıdır. Muftiç söz konusu gramer kitabında; Fonetik, Sarf, Nahiv, Semantik, Arap Lehçeleri, Arap Filologlar, İmlâ Kuralları, Dilbilim ve diğer benzeri konuları 862 sayfada işlemiştir. Saraybosna İslâmî İlimler Fakültesi öğretim üyesi Dr. Yusuf Ramiç, kalitesinden ve ihtiva ettiği konulardan ötürü *Arap Dili Grameri* kitabının, *Arap Dilbilimine Giriş* ismini de rahatlıkla taşıyabileceğini söylemiştir. Özgün çalışmalarının yanı sıra Muftiç'in yaptığı tercüme faaliyetleri de takdire şayandır. İbn Hazm el-Endülüsi'nin *Güvercin Gerdanlığı* ve İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si Boşnakça'ya Muftiç tarafından tercüme edilmiştir. Bu hususta geniş bilgi için bk. Mubera Bavčić, "Bibliografija radova prof. dr. Teufika Muftica", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54 (2005), 215-222.

¹¹⁷ Fakultet islamskih nauka univerzitetu u Sarajevu (FIN), "Historijat/Tarihçe" (Erişim 12 Temmuz 2022).

¹¹⁸ Ramić, *Obzorja*, 248-253.

1./2. Sınıf	
Dersin Adı	İşlenecek Konular
Sarf ve Nahiv	<ul style="list-style-type: none"> • Merfûat, Mansûbât, Mecrûrat, • Tavâbi', • Nahiv bakımından isimler: Müştak ve câmid İsimler; Masterlar ve çeşitleri; Mastardan türeyen isimler; İsimden türeyen isimler, • Düzensiz fiiller
Leksikografi	<ul style="list-style-type: none"> • Leksikografi ilminin doğuşu, gelişimi, kısımları ve özellikleri • Arap leksikografisinin dünya leksikografisi içindeki yeri • En önemli leksikografi ekolleri (Morfolojik ekol, Semantik leksikografi ekolü, Modern Arap leksikografisi...)
Arap Belagatı	<ul style="list-style-type: none"> • Arap Belagatının doğuşu, gelişimi, bölümleri ve özellikleri • Meâni, Beyân ve Bedî' ilmi
3./4. Sınıf	
Dersin Adı	İşlenecek Konular
İslam Öncesi Arap Edebiyatı	<ul style="list-style-type: none"> • Doğuşu, gelişimi ve en önemli özellikleri • İslam öncesi Arap şiirinin rivâyeti, tedvini ve mevsûkiyet meselesi • İslam öncesi şiirin en önemli kaynakları: Mu'allakât, Mufaddaliyyât, Asma'ıyyât,¹¹⁹ Hamâsetu Ebî Temmâm ve Buhturî, Cemheretü Eş'ârî'l-Arab, çeşitli divanlar vb. • Arap şiirinin özellikleri ve türleri • Nesir türleri
İslamiyet Dönemi Arap Edebiyatı	<ul style="list-style-type: none"> • İslam'ın doğuşu: Manevî, aklî, sosyal ve insanî değerler. • İslam edebiyatının temel kaynakları: Kur'an, Hadis, şiir, yabancı edebiyat • Peygamber döneminde şiirin durumu; düşüşü, yükselişi ve sebepleri • İslâmî şiirin temsilcileri:¹²⁰ Hassan b. Sâbit, Abdullah. Revaha, K'ab b. Mâlik, Ka'b b. Zuheyri ve Kasîde-i Bürde'si • Emevî dönemi Arap şiiri ve en önemli temsilcileri (Ahtal, Ferzadak, Cerîr) • Nesir ve türlerinin en önemli temsilcileri
Klasik Dönem Arap Edebiyatı	<ul style="list-style-type: none"> • Arap edebiyatında "adem-i merkezîyet" dönemi. Yabancı edebiyat tesirleri: Fars ve Yunan unsurlarının etkileri • Nazım ve nesirde (<i>hutab, rasâ'il, makâmât</i>) yeni akımlar: Temel özellikleri ve başlıca temsilcileri

<p>Yeni Dönem (Modern) Arap Edebiyatı</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Napolyon'un Mısır'ı işgali: Uyanış döneminin başlangıcı; Matbaanın ortaya çıkışı ve gazeteciliğin gelişimi; Fransız ve İngiliz edebiyatının Arap edebiyatına etkisi; Tercüme faaliyetleri ve özgün çalışmaların ortaya çıkışı; Tarihî roman (Corcî Zeydân), makâmât (Yâzicî, Muveylihi, Hâfiz İbrâhîm), drama ve tiyatro (Ahmed Şevkî, Aziz Abaza vd.). • Lirik şiirin canlanması: Klasik ekol; lirik-didaktik ekol - Başlıca temsilcileri ve temel özellikleri; Mehcer Edebiyatı - Kuzey Amerika'daki Yazarlar Cemiyeti (er-Râbitatu'l-Kalemiyye) ve Güney Amerika'daki Endülüs Ligi (el-Usbetu'l-Endülüsiyye) - Başlıca temsilcileri ve temel özellikleri
<p>Bosna-Hersek'te Arapça Öğretimi</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Osmanlı Dönemi (Osmanlı fethi ve İslamlaşma süreci; Arap dili öğretimi ve Arapçaya verilen önem; Arap dilinin okutulduğu eğitim kurumları; Arap dili sahasında öne çıkan Boşnak isimler) • Avusturya-Macaristan İşgali Dönemi (Avrupa'daki eğitim ve kültür merkezleriyle temaslar; <i>Klasik ve Real Gimnazyumlar</i>'ın açılması ve bu liselerdeki Arap dili öğretimi; Tercüme faaliyetleri (Repovats, Buliç, Başağaç); İlk Arapça seçme metinler ve Boşnakça gramer kitaplarının çıkması). • İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönem (Şeriat Lisesi ve Yüksek İslam Şeriat-İlahiyat Okullarının açılması; Gazi Hüsrev Bey Medresesinin reforme edilmesi; Şaçir Sikiriç ve arkadaşlarının yeni Arapça dilbilgisi kitabı (Gramatika arapskog jezika) vd. • İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönem (Saraybosna Klasik Lisesi'nin açılması; Saraybosna Felsefe Fakültesi'nde Şark Filoloji Kürsüsü'nün ve Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü'nün kurulması; Besim Korkut ve gramer kitabı; Teufik Muftić ve belagat ve leksikografi alanındaki çalışmaları; Saraybosna İlahiyat Fakültesi'nin kurulması; Bosna-Hersek'te modern dönem Arabolojisi; Rade Bojoviç ve Arapça dilbilgisi kitabı...

Tablo 4 Saraybosna İlahiyat Fakültesi'nin 1977 Tarihli Müfredatına Göre Arapça ve İlgili Derslerin Muhtevası

Yaklaşık kırk yıl önce Bosna'da bir İlahiyat fakültesinin müfredatı içerisinde bulunan ve adeta bir Filoloji fakültesine örnek teşkil edebilecek seviyede olan bu programın, bugün ülkemizde faaliyet gösteren İlahiyat fakültelerinin genellikle sadece hazırlık sınıflarında okutulan Arapça ve ders programlarıyla kıyaslanmayacak kadar geniş kapsamlı olduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'in, hadislerin, tefsirin, kısacası tüm İslâmî ilimlerin anahtarı addedilen Arap dilini geçirdiği tüm evreleriyle, edebî türleriyle, şiirleriyle ve dolayısıyla mantığıyla tanımayıp öğrenmedikçe bir ilahiyatçının Kur'an ve İslam yorumu iddiasında bulunması ne kadar mümkün olabileceği bu program ışığında tartışılmalıdır. Programda ufak fakat göze ilişen önemli ayrıntılardan biri de Nahiv ve Sarf derslerinde işlenecek konular arasında *düzenli* (sahîh) fiil çekimlerinin olmayışıdır. Lise seviyesinde eğitim veren İmam-

¹¹⁹ Asma'î'ye (أصمعي) ait bu şiir antolojisi isminin transkripsiyonu Ramiç'te yanlış yapılmıştır ('Asemiyyat x Asma'ıyyât). Bk. Ramić, *Obzorja*, 251.

¹²⁰ Bu isimler Pepiç'in tezinde "İslamiyet sonrası Arap şiirinin temsilcileri" olarak zikredilmiştir. Nübüvvet kelimesinin yerine İslamiyet kelimesinin sehven kullanıldığını var saymakla birlikte söz konusu isimlerin nübüvvet sonrası değil, nübüvvet zamanında İslami şiir temsilcileri olduklarının altını da çizmekte fayda vardır.

Hatip, medrese ve dengi okulların en önemli hedeflerinden birinin İlahiyat fakültelerine hakkıyla öğrenci hazırlamak olduğu bu programla bir kez daha hatırlatılmaktadır.

6. Bosna Savaşı Sonrası Dönem (1995 ve Sonrası)

Sâmî dil ailesinin yaşayan nadir dillerinden biri olan ve günümüzde altmış ülkede konuşulan Arap dili, dünya genelinde en çok konuşulan 5. dil olup aynı zamanda *Birleşmiş Milletler'* de kabul edilen 6 resmî dilden biridir. Arapça din ve kültür dili olmakla birlikte, uluslararası iletişim sahnesinde de öne çıkan dillerdendir.

Bosna-Hersek'in yüzyıllar boyu Orta ve Yakın Doğu ile olduğu gibi, Arapçanın konuşulduğu Kuzey Afrika ülkeleriyle de güçlü medeniyet ve ekonomik bağları mevcuttur. Bu önemine binaen Bosna-Hersek ve Sancak topraklarında Arapça yaklaşık yirmi beş yıldır yabancı dil olarak sadece fakültelerde değil, bazı ilköğretim ve lise okullarında da okutulmaya devam etmektedir.

Günümüz Bosna'sında Arapçanın ilköğretim okullarına girme hikâyesi,¹²¹ aslında 1989'da Berlin duvarının yıkılmasından sonra Yugoslavya'da komünist sistemin çöküşü ve aynı yıllarda çok partili sisteme geçişine kadar uzanmaktadır.

Bosna-Hersek Eğitim Bakanlığı 90'lı yıllarda Arapça alanında uzman birkaç kişi ile yaptığı resmî görüşmelerden sonra, onlardan ilk ve ortaöğretim okullarında uygulanmak üzere bir ders programı, akabinde söz konusu programa uygun ders kitapları hazırlamalarını talep etmiştir. 5 Mayıs 1994 tarihinde UP-1-03-611-400/94 sayılı kararla kabul edilen söz konusu ders programından sonra, 1995'te programa uygun hazırlanmış kitaplar da bakanlık tarafından basılmıştır.¹²² İlgili kitaplar günümüz Bosna'sının emekli İlahiyat hocalarından Ömer Nakiçević, merhum Yusuf Ramiç ve Mesud Hafizović tarafından ortaklaşa telif edilmiştir.¹²³

Bosna-Hersek'te faaliyet gösteren ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarında 2005 yılında Avrupa Birliği entegrasyonu süreci kapsamında eğitim reformu gerçekleştirilmiştir. Yeni 3+3+3 ilk ve ortaöğretim sistemine göre çocuklar beş buçuk yaşında eğitime başlamaktadırlar.¹²⁴ Bu sistem için hazırlanan yeni müfredata göre Federal Eğitim Bakanlığı, gerekli kriterler yerine getirildiği takdirde ilköğretim okullarında Arapçanın üçüncü sınıftan dokuzuncu sınıfa kadar birinci (zorunlu) yabancı dil, altıncı sınıftan dokuzuncu sınıfa kadar ise ikinci (seçmeli) yabancı dil olarak okutulmasına müsaade etmektedir.

Günümüz Bosna'sında, ilköğretim ve lise düzeyinde eğitim veren medreselerinin yanı sıra Arap dili, bazı devlet düz liseleri ve hatta bazı özel liselerde de zorunlu veya seçmeli ders olarak okutulmaktadır. Liselere yönelik Arapça ders kitapları bahsi geçen *Birinci Klasik*

¹²¹ Dayton antlaşmasından bu yana Bosna-Hersek'te bağımsız olarak faaliyet yürüten bir Eğitim Bakanlığı yoktur. Okullar kanton, federasyon veya Sırp Cumhuriyeti eğitim bakanlıklarına bağlıdır. Dolayısıyla bu bölümde Bosna-Hersek'teki Arapça eğitimden kastımız Bosnak Müslümanlarca görülen eğitimidir.

¹²² Ramiç, *Obzorja*, 254; Burada 2002 yılında yürürlüğe giren "*İkinci yabancı dil düzenlemesi*"nin doğurduğu ihtiyaca binaen iki Arapça hocası Ahmed Halilović ve Saudin Sivro tarafından ortaöğretime yönelik telif edilen ve 2005 yılında basılan yeni dört ciltlik Arapça ders kitabını da zikretmekte fayda vardır.

¹²³ Modern dil öğretim metotlarıyla hazırlanan bu ders kitaplarının yanı sıra Arap Dili ve Edebiyatı profesörü Yusuf Ramiç'in 1) *Arap-İslam Edebiyatının Ufukları (Obzorja arapsko-islamske književnosti)* 2) *Arap Dili ve Edebiyatı (Klasik ve Modern) (Arapski jezik i književnost (klasična i moderna)* 3) *Ustratu'l-Muvailihi ve eseruha fi'l-edebi'l-'arabi (Porodica Muvailihi i njen utjecaj u književnosti)* 4) *Kur'an ve Hadis Işığında Arap Belagatı (Arapska stilistika u sojetlu Kur'ana i Hadisa Allahova Poslanika)* kitapları zikre değerlidir.

¹²⁴ Refik Čatić, "Bosna-Hersek Müslümanlarında Eğitimin Başlangıcı, Gelişimi ve Bugünkü Durumu", *İslam Ülkelerinde Eğitim Kongresi*, ed. M. Hilmi Özev (İstanbul: Tasam Yayınları, 2009), 374.

Lisesi'nde uzun yıllar hocalık yapmış Adila Begoviç tarafından telif edilmiştir.¹²⁵ 2014-2015 eğitim-öğretim yılıyla beraber düz liselerin birinci sınıflarında Muftiç'in 1998 yılında çıkan meşhur *Arap Dili Grameri (Gramatika arapskoga jezika)* adlı kitabının kullanılmasına da karar verilmiştir.¹²⁶

Bütün bunlara rağmen Bosna-Hersek'teki ilkokul ve liselerde yoğun bir Arapça öğretiminden söz etmek güçtür. Kanaatimizce bunun başlıca sebebi, öğrenci velilerinin Arapçayı hâlâ din dersi olarak görmeleri ve onun yerine çocuklarını İngilizce, Fransızca, Almanca gibi birinci derecede dünya dillerine yönlendirmeleridir.

90'lı yıllardan itibaren bugüne kadar kesintisiz eğitim faaliyetine devam eden Gazi Hüsrev Bey medresesine ek olarak Bosna-Hersek İslam Birliği Riyaseti tarafından ülkenin çeşitli yerlerinde beş medrese daha kurulmuştur. Riyaset'in 19 Kasım 2014 tarihli medreseler müfredatı düzenlemesinde, Arapçanın birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar haftada üçer saat okutulması¹²⁷ ve tüm medreselerde ders kitabı olarak Gazi Hüsrev Bey Medresesi Arapça hocalarından Ahmed Haliloviç tarafından medrese eğitimine uygun olarak hazırlanan *Medreselere Yönelik Arapça Ders Kitapları*'nın kullanılması kararlaştırılmıştır.¹²⁸ Gerek ders müfredatı gerekse okutulan kitaplar açısından Sancak bölgesinde eğitim faaliyetlerine devam eden dört medresede¹²⁹ de durum farklı değildir.

Açılışından bu yana eğitim faaliyetlerine devam eden *Saraybosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi Şark Filoloji Kürsüsü* (1950) ve *Saraybosna İslâmî İlimler Fakültesi* haricinde bugünün Bosna-Hersek'inde Arapçanın okutulduğu üç yüksek eğitim kurumu daha mevcuttur. Bunlar *Zenitsa Üniversitesi İslam Pedagoji Fakültesi*, *Bihaç Üniversitesi İslam Pedagoji Fakültesi* ve *Mostar Cemal Biyediç Üniversitesi Beşerî İlimler Fakültesi*'dir.

1977 yılında *İlahiyat Fakültesi* adıyla açılan bugünkü *Saraybosna İslâmî İlimler Fakültesi* çatısı altında faaliyet gösteren *İslam Teolojisi*, *İmam-Hatip/Din Kültürü Öğretmenliği* ve *İslâmî ve Pedagojik Eğitim Bölümü* olmak üzere üç ana bilim dalı bulunmaktadır. Fakültenin sayfasında bulunan 2018 yılına ait ders müfredatına göre her üç bölümde sömestr bazında okutulacak Arapça dersleri tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:

¹²⁵ Adila Begoviç, *Arapki jezik za 1,2,3,4. razred srednje škole* (Sarajevo: Ljiljan, 1997).

¹²⁶ Pepiç, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 97.

¹²⁷ Gazi Husrev-begova medresa, "Nastavni Plan i Program Medresa" (Erişim 12 Temmuz 2022)

¹²⁸ Ahmed Haliloviç, *Udžbenik arapskog jezika za 1.,2.,3.,4. razred medrese* (Sarajevo: el-Kalem, 2002).

¹²⁹ Bunlar Yenipazar Gazi İsa Bey Medresesi, Yenipazar Sinan Bey Medresesi, Priyepolye Bakiye Hanım Kız Medresesi ve Tutin Kız Medresesi'dir.

Smtr.	İslam Teolojisi Bölümü	İmam-Hatip ve Din Kültürü Öğretmenliği Bölümü	İslâmî ve Pedagojik Eğitim Bölümü ¹³⁰	Haf. Saati
1.	İlahiyatçılara yönelik Arapça I	Arap dili fonetiği ve morfolojisi (sarf)	Arap Dili 1	5
2.	İlahiyatçılara yönelik Arapça II	Arap Dili Sentaksı (nahiv)	Arap Dili 2	5
3.	İlahiyatçılara yönelik Arapça III	Arapça Metinler	Arap Dili 3	5
4.	İlahiyatçılara yönelik Arapça IV	---	Arap Dili 4	5
5.	---	---	---	
6.	---	---	---	
7.	---	---	---	
8.	---	---	---	

Tablo 5 Saraybosna İslâmî İlimler Fakültesi Lisans Düzeyinde Okutulan Arapça Dersleri¹³¹

Yukarıdaki programdan *İlahiyat Teolojisi* ve *İslâmî ve Pedagojik Eğitim* bölümünde Arapçanın ilk iki sene, diğer bölümde ise ilk bir buçuk sene haftalık 5'er saat okutulduğu anlaşılmaktadır.¹³² Hazırlık Arapça programı olmayan söz konusu fakültenin bu ders programı kuruluş yıllarındaki müfredatının hem ders saati hem de ders çeşitliliği bakımından oldukça gerisinde kaldığı görülmektedir. Bu ve diğer fakültelerde okutulan kitaplara gelince, Arapça modern ve klasik kaynaklarının yanı sıra Muftiç'in eşsiz iki eseri *Arapça-Boşnakça Sözlük* (*Arapsko-Bosanski rječnik*, 1973) ve *Arap Dili Grameri* (*Gramatika arapskog jezika*, 1988) kitabı ile fakülte düzeyindeki Arapça öğretiminin temel sahalarından olan leksikografi ve gramer açığının büyük bir kısmının kapandığı söylenebilir.¹³³

Modern dönemde Bosna-Hersek ve Sancak topraklarında genel anlamda Arabolojiye özeldir, Arap dili öğretimine büyük katkıları ve etkileri olan Teufik Muftiç, Omer Nakiçević ve Yusuf Ramiç'in dışında, başta Esad Duraković¹³⁴ olmak üzere, merhum Mehmed Kitso

¹³⁰ Fakültenin resmî sitesinde bölümün güncel müfredatı bulunmadığından 2016 yılına ait müfredat verilmiştir: Fakultet islamskih nauka univerzitetu u Sarajevu (FIN), "Nastavni Plan i Program i Ciklusa Studija" (Erişim 12 Temmuz 2022).

¹³¹ Fakultet islamskih nauka univerzitetu u Sarajevu (FIN), "Sudijski Program Islamske Vjeronauke i Religijske Pedagogije" (Erişim 12 Temmuz 2022); Fakultet islamskih nauka univerzitetu u Sarajevu (FIN), "Studijski Program za Imame, Hatibe i Muallime" (Erişim 12 Temmuz 2022)

¹³² Buna mukabil Sancak'taki Uluslararası Yenipazar Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi'nde Arapça ağırlığına göre üç, dört, beş ve altı ECTS kredisiyle sekiz sömestrin tümünde okutulmaktadır. Bu hususta geniş bilgi için bk. Pepić, *Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*, 159-166.

¹³³ Ramić, *Obzorja*, 262.

¹³⁴ S. Ü. Felsefe Fakültesi Şark Filoloji Kürsüsü Arap Dili ve Edebiyatı profesörü, filolog, oryantalist, arapolog, edebiyat eleştirmeni, Bosna-Hersek'in yanı sıra Şam, Kahire ve Amman'daki ilim ve sanat akademileri üyesi Esad Duraković, şüphesiz günümüz Bosna'sının ve Balkanlar'ın en büyük ilim ve fikir adamlarından birisidir. 2003 UNESCO eş-Şarika Arap Kültürü Ödülü ve 2018 Şeyh Hamad Tercüme Ödülü, onun Arap dünyasında layık görüldüğü onlarca ödülün bir kısmıdır. Sayısızca değerli eserlerinden şunlar özellikle anılması gerekmektedir: 1) Basıldığı günden (2007) bu yana Balkan dünyasında ve Avrupa'da ses getirmeye devam eden, 2010 yılında İngilizceye ve bu sene itibarıyla (2019) Arapçaya da çevrilen *Oryantoloji: Kutsal Metnin Evrenselliği* (*Orijentologija: Univerzum skralnog teksta/Mine'l-istişrâk ilâ 'ilmi's-şark*) kitabı 2) *Oryantal-İslâmî çevrenin Edebiyat*

(Kico)¹³⁵, Mustafa Yahîç¹³⁶, Munir Muiyîç, Meyra Softiç, Amra Muloviç, Elma Dizdar gibi isimler de zikredilebilir.

Sonuç

Bosna Hersek'in Doğu kültürü ve Doğu dilleri ile olan teması, 15. yüzyılın ikinci yarısında İslâm'ın Osmanlı bayrağı altında Balkan yarımadasına girişiyle başlamıştır. Bu nedenle Arapçanın hem Boşnak hem de bölgedeki diğer halkların tarihî ve medenî-kültürel kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemek mümkündür.

20. yüzyılın başlarına kadar Boşnaklar Arapçayı *Emsile, Binâ, Maksûd, Avâmil* gibi Osmanlı medreselerinde okutulmuş klasik kitaplardan tahsil etmiştir. Bir yandan Tanzimat döneminde eğitim sistemine getirilen yeniliklerin Bosna'ya ulaşan etkileri, diğer yandan Avusturya-Macaristan işgali döneminde Avrupa'daki ilim ve kültür merkezleriyle kurulan temaslar neticesinde, medreselerin tatbik ettiği genellikle ezber yöntemi üzerine kurulu dil eğitim usulü ilmî çevrelerce tartışılmaya başlamıştır. Özellikle ana dilde dil eğitimi üzerinde durulduğu bu dönemden itibaren Boşnakça olarak kaleme alınmış ilk gramer, aruz ve edebiyat kitaplarıyla birlikte Arap dili öğretiminde yeni bir aşamaya geçilmiştir. Bahsi geçen medrese klasik eserlerinin yerini yeni dönemde, ana dilde yazılmış Aliya Kadiç ve Aliya Buliç'e ait *Arapça Dilbilgisi ve Çalışma Kitabı*, Şaçir Sikiriç, Mehmed Hanciç ve Muhammed Paşiç'in ortaklaşa yazdıkları meşhur iki ciltli *Arapça Dilbilgisi.*, Tevfik Muftiç'in eşsiz *Arap Dili Grameri* gibi kitaplar almıştır.

Asırlar boyunca Arap dili öğretimi konusunda büyük rol oynayan medreselerin yanında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komünist Yugoslavya'da Boşnak liderlerin çabalarıyla kurulan ve bugüne dek faaliyetlerine devam eden *Saraybosna Felsefe Fakültesi Şark Filoloji Kürsüsü* (1950), *Şarkiyat Enstitüsü* (1950) ve *Saraybosna İslami İlimler Fakültesi* gibi kurumlar, Osmanlı döneminde olduğu gibi modern dönemde de Arap dili alanında uluslararası düzeyde adından söz ettirmiş Esad Durakoviç, Tevfik Muftiç, Besim Korkut, Ömer Nakiçeviç, Mehmed Kitso, Yusuf Ramiç gibi çok değerli isimlerin ve eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

15. yüzyılın sonlarından bu yana Arapçanın Bosna-Hersek eğitim sistemindeki varlığı kesintisiz olarak devam etmiştir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde ilk olarak mektepler ve medreseler gibi dinî eğitim kurumlarında okutulmaya başlanan Arapça, yirminci yüzyılın sonlarında Bosna-Hersek Eğitim Bakanlığı'nın çabaları neticesinde artık bir dünya kültür ve medeniyet dili olarak Bosna-Hersek'teki İlahiyat fakülteleri ve yüksekokullar dışında bazı liselere ve hatta ilk ve ortaöğretim okullarına da girmeyi başarmıştır.

Tarihine yönelik Prolegomena (Önsöz, giriş) (*Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga*) 3) *Arapça, Farsça ve Türkçe Dillerinde Klasik Şiir – Poetik bir Yaklaşım (Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Poetološki pristup)* vd. Tercümelere: 1) *Kur'an-ı Kerim Boşnakça Tercümesi* 2) 1001 Gece Masalları Boşnakça tercümesi 3) Mu'allakât şiirleri tercümesi 4) Necip Mahfuz, Halil Cübran, Taha Hüseyin'e ait çok sayıda roman ve kitap tercümesi vd.

¹³⁵ Saraybosna İslâmî İlimler Fakültesi Kur'an Filolojisi bilim dalı başkanlığı görevi sırasında hayata veda eden Kitso (Kico) Arap dil bilimi, şiir ve çeviri alanında çok sayıda özgün eser ve makaleye sahiptir. Çeviri çalışmaları kapsamında Necip Mahfuz'un on romanı dâhil olmak üzere arkasında otuzu aşkın ilmî ve edebî eseri geride bırakmıştır. Öne çıkan özgün eserlerinden şunlar zikredilebilir: 1) *Arap dil bilimi (Arapka jezikoslovna znanost)* 2) 2014 yılında Kâhire'de Arapça olarak da basılan *Arap Dilindeki Tecrübeler Işığında Çeviri Teorisi Çalışmaları (Ogledi u poetici prevoğenja/Dirâsât fi nazariyyeti't-terceme fi dav'i'l-hiberât bi'l-luğa el-arabiyye)* 3) *Arabizm (Arapçılık) ile Arap Filolojisi Arasında İslam Edebiyatı (Islamska književnost izmeğu arabizma i arabistike)* vd.

¹³⁶ Fakültelerde fahri Arapça hocalığının yanında günümüzde Gazi Hüseyin Bey Medresesi'nde müdürlük görevini de yürüten Yahîç'in Arapça sahasına kazandırdığı eserlerden bazıları şunlardır: 1) *İslâmî İlimlerde Arap Dili (Arapski jezik u islamskim naukama)* 2) *Kur'an Nahvi ve Belağatı (Gramatika i stilistika Kur'ana)* vd.

Kaynakça

- Adilović, Zuhdija. *Hasan Kafija Pruščak i njegovo djelo*. Zenica: Islamska pedagoška akademija, 1. Basım, 2004.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi (Amaç-Yapı-İşleyiş)*. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.
- Akgündüz, Murat. "Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna-Hersek". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), 111-130.
- Aksoy, Ömer. "Türk Kültürü Etkisinde Teşekkül Eden Bir Edebî Gelenek: Boşnak Alhamiyado Edebiyatı". *TÜRÜK - Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 14 (2018), 184-197.
- Aruçi, Muhammed. "Hasan Kâfi Akhisârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/326-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Aruçi, Muhammed. "Korkut, Besim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/204. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aruçi, Muhammed. "Mehmed Cemâleddin Çauşevîç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/447-448. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aruçi, Muhammed. "Orientalni Institut u Sarajevu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/395-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aruçi, Muhammed. "Sancak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/99-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aruçi, Muhammed. "Südi Bosnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/466. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aruçi, Muhammed. "Yugoslavya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/573-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bağcı, Hüseyin. "Bosna-Hersek - Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 16/27 (1992-1994), 257-279.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teskilat - Tarih)*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1. Basım, 1976.
- Bavčić, Mubera. "Bibliografija radova prof. dr. Teufika Muftica". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54 (2005), 215-222.
- Bešliagić, Šefik. *Stećci - kultura i umetnost*. Sarajevo: Veselin Meslešam, 1982.
- Boşdurmaz, Nurcan vd. "Osmanlı döneminden günümüze Saraybosna müslüman mezar taşları". *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2009), 55-67.
- Can, Betül. "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri". *EKEV Akademi Dergisi* 14/44 (Yaz 2010), 305-320.
- Čatić, Refik. "Bosna-Hersek Müslümanlarında Eğitimin Başlangıcı, Gelişimi ve Bugünkü Durumu". *İslam Ülkelerinde Eğitim Kongresi*. ed. M. Hilmi Özev. 1/369-375. İstanbul: Tasam Yayınları, 2009.
- Čurić, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. Godine*. Sarajevo: Veselin Mesleša, 1. Basım, 1983.

- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. nşr. Yüce Dağlı - Seyit Ali Kahraman. 5 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Dautović, Ferid. "Profesor Muhamed Efendija Fočak". *Novi Muallim* 6/22 (2005), 76-82.
- Djurdjević, Branislav. "Bosna-Hersek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/297-305. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- FIN, Fakultet islamskih nauka univerziteta u Sarajevu. "Historijat/Tarihçe". Erişim 12 Temmuz 2022. <https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/Historija-FIN-a.pdf>
- FIN, Fakultet islamskih nauka univerziteta u Sarajevu. "Nastavni Plan i Program i Ciklusa Studija". Erişim 12 Temmuz 2022. https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/FIN-I_ciklus-revizija_NPP-2016.pdf
- FIN, Fakultet islamskih nauka univerziteta u Sarajevu. "Studijski Program za Imame, Hatibe i Muallime". Erişim 12 Temmuz 2022. <https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/Nastavni-plan-2018-I-ciklus-Imamski-19.11.2018.pdf>
- FIN, Fakultet islamskih nauka univerziteta u Sarajevu. "Sudijski Program Islamske Vjeronauke i Religijske Pedagogije". Erişim 12 Temmuz 2022. <https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/02/Nastavni-plan-2018-I-ciklus-IVRP-19.11.2018.pdf>
- Fijuljanin, Muhedin. *Sandžački Bošnjaci*. Tutin: Centar za bošnjačke studije, 1. Basım, 2010.
- Furat, Ayşe Zişan. *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi: Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna 1878-1918*. İstanbul: İdil Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Gazi Husrev-begova medresa. "Nastavni Plan i Program Medresa". Erişim 12 Temmuz 2022. [https://medresasa.edu.ba/docs/Nastavni%20plan%20i%20program%20medresa%20\(2014\).pdf](https://medresasa.edu.ba/docs/Nastavni%20plan%20i%20program%20medresa%20(2014).pdf)
- Gazija-Pajt, Enisa. "Obrazovni sistemi i stepenovanje škola na području BiH za vrijeme osmanske uprave". *Glasnik Rijasetu İslamske zajednice u Bosni i Hercegovini* 3/4 (2009), 297-303.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Dönemi Bosna İsyancıları (1839-1878)*. Ankara: Alter Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Gölen, Zafer. *Tanzîmat Döneminde Bosna-Hersek*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 2010.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit. *Povijest Bosne*. Sarajevo: el-Kalem, 1999.
- Hasanović, Bilal. "Visoko islamsko školstvo u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata". *Glasnik islamske zajednice* 3-4 (Mart-Nisan 2008), 271-286.
- Hatiboğlu, Mehmet S. "İgnaz Goldziher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/105-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 274-293.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.
- Kahriman, Hatidža. "Şerijatska sudačka škola u Sarajevu". *Novi Muallim* 14/53 (2013), 82-88.
- Kasumović, Ismet. *Şkolstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 1. Basım, 1999.
- Ljubović, Amir. "Eyyübîzâde Mustafa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Maglajlić, Munib. "Skica za pregled bošnjačke književnosti". *ZNAKOVI VREMENA: Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 3/7-8 (2000), 180-202.
- Mušić, Omer. "En-Nemliyye fi izhari'l-qawa'idi-s-sarfiyye we-n-nahwiyye". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6/7 (1958), 39-54.
- Nakičević, Omer. *Arapsko-İslamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac)*. Sarajevo: Fakultet İslamskih nauka u Sarajevu, 1999.
- Okumuş, Sait. "Muhammed Hevâi Üsküfi ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-i Ârif (Potur Şâhidî)". *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/4 (2009), 823-844.
- Öztürk, Cemil. "Rüşdiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/300-303. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Pepić, Nesip. *Osmanlı Döneminden Günümüze Kadar Arapça'nın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesi'ndeki Varlığı ve Durumu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ramić, Yusuf. *Obzorja arapsko-islamske književnosti*. Sarajevo: el-Kalem, 1999.
- Rizvić, Muhsin. *Bosna i Bošnjaci – Jezik i Pismo*. Sarajevo: Preporod, 1996.
- Šabanović, Hazim. *Književnost Muslimana Bih na Orijentalnim Jezicima*. Sarajevo: Svjetlost, 1. Basım, 1973.
- Sadak, Bekir. "Ali Fehmi Câbiç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Sadak, Bekir. "Bosnevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/306. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Soyupek, Hasan. *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Šunjić, Marko. "Mossolmani di Bossina". *Prilozi Instituta za istoriju* 22/23 (1967), 55-61.
- Şanal, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (2003), 149-168.
- Teyfur, Mansur. "Bitlis Norşin Medresesinde Okutulan Arapça Ders Kitaplarının Tasnif ve Tahlili". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/2 (Aralık 2021), 1-12.
- Wikipedia. "Humačka ploča". Erişim 5 Mayıs 2022. https://bs.wikipedia.org/wiki/Huma%C4%8Dka_plo%C4%8Da
- Wikipedia. "Povelja Kulina bana". Erişim 5 Mayıs 2022. https://bs.wikipedia.org/wiki/Povelja_Kulina_bana
- Yıldırım, Sefa - Kılıç, Ümit. "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (Nisan 2018), 603-627.